

DISKUSIE

ROLA AVARSKÉHO KAGANÁTU PRI VZNIKU SLOVENČINY

MARTIN BRAXATORIS* – MICHAL ONDREJČÍK**

Ústav slovenskej literatúry Slovenskej akadémie vied, Bratislava*

Právnický inštitút Ruskej univerzity priateľstva národov, Moskva**

BRAXATORIS, Martin – ONDREJČÍK, Michal: The role of Avar Khaganate in emergence of the Slovak language. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 2, pp. 199 – 236.

Abstract: The paper proposes a basis of theory with the aim of clarifying the casual nature of the relationship between the West Slavic and non-West Slavic Proto-Slavic base of the Slovak language. The paper links the absolute chronology of the Proto-Slavic language changes to historical and archaeological information about Slavs and Avars. The theory connects the ancient West Slavic core of the Proto-Slavic base of the Slovak language with Sclaveni, and non-West Slavic core with Antes, which are connected to the later population in the middle Danube region. It presumes emergence and further expansion of the Slavic koiné, originally based on the non-West Slavic dialects, with subsequent influence on language of the western Slavic tribes settled in the north edge of the Avar Khaganate. The paper also contains a periodization of particular language changes related to the situation in the Khaganate of that time.

Key words: Slovak language, West Slavic, non-West Slavic, Proto-Slavic base, Sclaveni, Antes, Avars

Článok predstavuje úvod do teórie, ktorá má ambíciu podať interdisciplinárne udržateľné vysvetlenie vzťahu medzi západoslovanským a nezápadoslovanským psl. základom slovenčiny.¹ V tejto súvislosti možno len súhlasiť s názorom Rudolfa Krajčoviča (1981, s. 13) o dôležitosti konfrontácie jazykových faktov s mimojazykovými a o potrebe sledovať vývin psl. základu v jeho kontinuitnom priebehu. Usúvzťažnenie historických procesov s jazykovými zmenami vnímame ako žiaduce i vo svetle predpokladu, že fonetická jazyková zmena sa zo svojho centra ľahšie šíri v čase, keď ešte nie je zavŕšená ani v samotnom centre (je „živá“, aktívna, t. j. vyznačuje sa istou mierou variantnosti). V takom štádiu procesu jazykovej zmeny môže o jej výslednom stave rozhodnúť faktor mocenského usporiadania daného priestoru a s ním súvisiaci faktor prestíže,² a to aj bez výraznejšieho prispenia migračných pohybov.

¹ Východiská spomínanej teórie autori čiastkovo predstavili v publikácii Браксаторис – Ондрейчик, 2017. V aktuálnej štúdii výrazne rozširujú diapazón predkladaných riešení tak, aby sa ich návrhy vyznačovali vyššou mierou komplexnosti, teoretickej korektnosti a nadväznosti na závery iných bádateľov.

² Kategória prestíže sa bežne používa v synchronnej lingvistike v rámci vysvetľovania príčin javov z oblasti dynamiky jazyka, šírenia lexikálnych výpožičiek a i. V posledných desaťročiach rezonuje

Pri vysvetľovaní pôvodu psl. základu slovenčiny sa v súčasnosti spravidla vychádza z Krajčovičovej migračno-integračnej teórie, podľa ktorej sa heterogénne psl. jadro slovenčiny sformovalo už v migračnom období (5. – 6. stor.), a to v dôsledku osídľovania dnešného Slovenska z viacerých smerov: západnej a východnej časti zo severu a severovýchodu a centrálnej časti z juhu alebo juhovýchodu (Krajčovič, 1981, s. 15). Na tomto území mali následne prebiehať integračné procesy, ktorých počiatok sa definuje na báze negatívnej reakcie na avarskú nadvládu (tamže, s. 16), aby napokon prebehlo definitívne sformovanie slovenčiny ako samostatného jazyka (tamže, s. 17). Oproti teóriám predpokladajúcim migračné rozšírenie slovanských jazykov, medzi ktoré patrí Krajčovičova teória, stoja pokusy vysvetliť rozšírenie psl. jazyka na báze jeho fungovania v pozícii *lingua franca* v rozsiahlom priestore zahŕňajúcom územie stredného a dolného Dunaja (Pritsak, 1983, s. 356, 358, 362; Lunt, 1985, s. 185 – 209; Curta, 2004, s. 125 – 148; súhrnne pozri Boček, 2014, s. 49 – 87; porov. aj Older, 2012, s. 73). I keď sa úplne nestotožňujeme so žiadnou zo spomínaných teórií (o. i. nepredpokladáme šírenie praslovančiny nezávislé od populačnej dynamiky vrátane migrácie obyvateľstva), v prekladanom texte sa prikloníme k vysvetleniu, ktoré od istého obdobia predpokladá fungovanie praslovančiny ako všeobecného dorozumievacieho prostriedku v Avarskom kaganáte a zároveň nemigračný pôvod niektorých psl. javov nezápadoslovanského charakteru v slovenských nárečiach. Vo vzťahu k migračným procesom naše vysvetlenie nadväzuje na názory slovenských a českých odborníkov na existenciu prvej (sklavínskej) a druhej (antskej) vlny slovanského osídľovania priestoru strednej Európy (Čilinská, 1990, s. 19 – 25; Botík, 2007, s. 20 – 21; Měřinský, 2004, s. 12; Šalkovský, 2009, s. 43 a i.).

Pojmy „sklavínsky“ a „antský“, vychádzajúce z Prokopiových, Jordanových a Pseudo-Mauríkových údajov,³ chápeme v spätosti s početnými skupinami nositeľov dvoch rôznych materiálnych kultúr, o ktorých predpokladáme, že sa po stránke nemateriálnej kultúry vyznačovali slovanskou lingvistickou identitou. V prospech tohto predpokladu hovorí popri bohatej výskumnej tradícii aj šírka slovanského jazykového priestoru v pomigračnom období, a teda fakt, na ktorého základe iní bádatelia dospievajú k záverom o platnosti niektorej z teórií praslovanského jazyka ako *lingua franca*. Fakt, že spomínané skupiny nositeľov materiálnych kultúr korelujú s kmeňmi, ktoré uvádzajú Jordanes, Prokopios a Pseudo-Mauríkios, vedie množstvo bádateľov k ich stotožneniu so Sklavínmi a Antmi (Botík, 2007; Měřinský, 2004; Седов, 1994; Седов, 1979; Vinski, 1952, s. 29 – 58; v podobnom duchu aj Čilinská, 1990), ktoré ale časť

ako významný sociolingvistický faktor v rámci teórií o šírení praslovančiny a psl. jazykových zmien. Pozri napríklad Pritsak, 1983, s. 356, 358, 362; Lunt, 1985, s. 185 – 209; Brackney, 2007, s. 157; Galton, 1997, s. 66 – 67. Zo slovenských historických jazykovedcov, respektíve dialektológov, ju (pri vysvetľovaní rozšírenia lexikálnych germanizmov v slovenských nárečiach) používa napríklad Múcsková, 2014, s. 70. Vo vzťahu k rozšíreniu psl. výslovnostných javov sa o ňu opiera napr. Pukanec, 2013, s. 95.

³ Prokopios (v preklade P. Beneša, 1985, s. 211 – 212); Jordanes (1861, s. 27 – 28, 92), Pseudo-Mauríkios (podľa Dennis, 2001, s. 120 an.).

výskumníkov problematizuje (porov. Čilinská, 1990, s. 23) alebo v tej či onej miere popiera ich slovanskú lingvistickú identitu (Pritsak, 1983, s. 366 – 388; Curta, 2009, s. 736 – 737; pozri aj tamže, s. 725 – 754). Pritom sa však dodnes bohato a plodne rozvíja výskumný smer [do istej miery korešpondujúci s názormi prítomnými už v staršej slavistickej tradícii (pozri napr. Šafařík, 1837, s. 445 – 481; Schaffarik, 1826, s. 18, 22, 30 a i)], ktorý predpokladá, že Sklavíni a Anti predstavovali slovanské⁴ kmene či kmeňové zväzy, ktoré sú späté s archeologickými nálezmi vyššie spomínaných materiálnych kultúr (takto napr. Botík, 2007, s. 20; Měřinský, 2004, s. 12; Ratkoš, 1988, s. 25; Čilinská, 1990, s. 19 – 25; Седов, 1994; Седов, 1979; Vinski, 1952, s. 29 – 58 a i.). Domnievame sa, že nemožno ignorovať skutočnosť, že popis sídel Sklavínov a Antov v historických prameňoch koreluje s výskytom dobových materiálnych kultúr a ich neskoršie rozšírenie korešponduje so slovanským jazykovým priestorom či dokonca s distribúciou javov z odlišného priebehu psl. zmien. Navzdory Pritsakovej argumentácii nie je bez významu ani to, že Prokopios, Jordanes aj Pseudo-Mauríkios označujú Antov a Sklavínov za kmene (nie za multietnické bojové oddiely) a zahrnujú ich pod jeden lingvoetnický a etnokultúrny celok. Etymológia ich doložených názvov (ktorú analyzuje Pritsak, 1983, s. 366 – 388) z hľadiska ich etnickej identity nezohráva rozhodujúcu rolu. Keď budeme používať spomínané označenia Sklavíni a Anti, budeme mať na zreteli primárne nositeľov vyššie spomínaných kultúr, pričom nás budú zaujímať (archeologické a historické) svedectvá o ich pohyboch, o ktoré sa môžu sprostredkovane opierať predpoklady o konvergentnom a divergentnom vývine ich jazykov. I keď napr. nálezy hmotnej kultúry priamo nevypovedajú nič o jazyku, ktorý používali jej nositelia (materiálna kultúra sa nerovná etniku s jeho jazykom, čiže ich stotožnenie by bolo metodologicky naivné), rozšírenie predmetov materiálnej kultúry (podporené súvisiacimi historickými dokladmi o mocenských a migračných procesoch v danom priestore) potenciálne vypovedá o pohyboch a smeroch šírenia skupín obyvateľstva, s ktorými býva spojené vzdialovanie (v prípade straty kontaktu) či zbližovanie (v prípade vzniku a pretrvávania kontaktu) ich jazykov. Okrem toho rozšírenosť nálezov materiálnej kultúry v nesídelných oblastiach jej nositeľov a historické zmienky o vzájomných vzťahoch jednotlivých mocenských útvarov môžu vypovedať napr. o popularite a prestížnosti ich kultúry ako takej v cudzom prostredí. Na súvisiace údaje môže sprostredkovane nadväzovať zdôvodnenie procesov vedúcich k rozšíreniu jednotlivých jazykových javov.

DVE VLNY SLOVANSKÉHO OSÍDLŔOVANIA STREDNEJ EURÓPY

Sklavínov možno vo vyššie uvedenom zmysle charakterizovať ako nositeľov pražskej hmotnej kultúry;⁵ po stránke nemateriálnej kultúry ich možno pri istom

⁴ V prípade Antov azda slavizované.

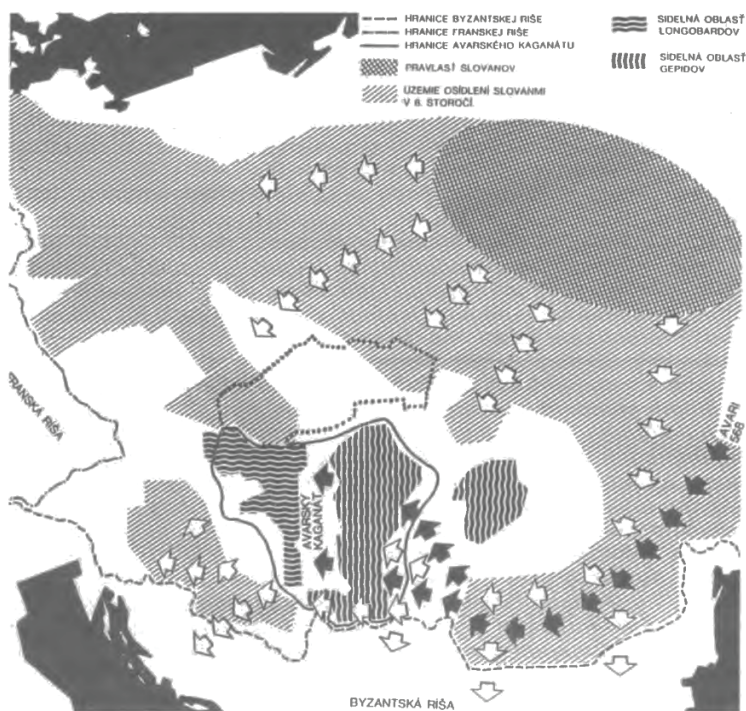
⁵ Pojem zaviedol v r. 1940 český archeológ Ivan Borkovský (Borkovský, 1940) ako ústredný v rámci svojej teórie týkajúcej sa najstaršej slovanskej keramiky v strednej Európe; jeho teória sa potvrdila ďalšími archeologickými výskumami. Pozri Ivanič, 2011, s. 25.

zjednodušení chápať ako príslušníkov prazápadoslovanských kmeňov. V migračnom a pomigračnom období sa ich sídla vyskytovali najkoncentrovanejšie na území dnešného východného Slovenska, kam sa dostávali zo zakarpatskej prabázy cez priesmyky na severe, a na území dnešného západného Slovenska, kam migrovali cez sudetské priesmyky (Бирнбаум, 1986, s. 25); Gabriel Fusek predpokladá, že Slovania sem prenikali v troch fázach od sedemdesiatych rokov 5. stor. (Fusek, 2008, s. 645 – 656; pozri aj Ivanič, 2011, s. 26). Archeologické poznatky vyvracajú teórie dokazujúce závislosť príchodu Slovanov od avarskej invázie a dosvedčujú, že viac než polstoročie pred príchodom Avarov Slovania obsadili široké priestranstvá v Európe vrátane stredoeurópskych (Chropovský, 1985, s. 88). Doteraz uvedené poznatky možno pomerne úspešne zasadiť do konceptu migračno-integračnej teórie.

Na druhej strane sa však zdá, že na rozdiel od Sklavínov archeologické poznatky o slovanskej migrácii nesvedčia o existencii prúdu, ktorý by smeroval na územie Slovenska z juhu či juhovýchodu pred avarskou expanziou. Územie dnešného Slovenska (s výnimkou Záhoria) po usadení Sklavínov nepatrilo žiadnej germánskej ríši (Steinhübel, 2004, s. 20), na juhu však susedilo s územím Gepidov, resp. Longobardov (na juhozápade), resp. s územiami, ktoré striedavo ovládali Gepidi a Longobardi (územia v medziriečí Dunaja a Tisy). Sklavíni pritom predstavovali tretiu silu, o ktorej pomoc sa museli znepriateľení Gepidi a Longobardi uchádzať (Steinhübel, 2004, s. 20). Okrem toho Slovania z koristníckych dôvodov vstupovali do protibyzantských spojenectiev s Gepidmi (Steinhübel, 2004, s. 23 – 24). V r. 536 sa Gepidi zmocnili Sirmia (Bystrický, 2008, s. 151), ktoré následne držali vo svojich rukách a ktorým prechádzala prevažná väčšina slovanských ťažení proti Byzancii (Bystrický, 2008, s. 158). Napriek vtedajším spojenectvám sa nezdá, že by Sklavíni osídľovali gepidské územia; Gepidi totiž zrejme neumožňovali Slovanom usídľovať sa na svojom území (Fusek – Olexa – Zábojník, 2010, s. 354). To ale neznamená, že Sklavíni neosídľovali územia ležiace na juh od dnešného územia Slovenska. Ako príklad možno uviesť oblasti horného Potisia, ktorých archeologické výskumy ukazujú, že gepidské územia a územia s náleziskami pražskej kultúry sa priestorovo rešpektujú (Fusek – Olexa – Zábojník, 2010, s. 354). Pripúšťa sa pritom možné skoršie datovanie prieniku Slovanov do tejto oblasti, a to v druhej tretine, resp. druhej polovici 6. stor., t. j. ešte pred príchodom Avarov; z hľadiska štúdia počiatkov slovanského osídlenia sa teda príchod Avarov považuje za nepodstatný (Fusek – Olexa – Zábojník, 2010, s. 354). Okrem toho existujú poznatky o migrácii Sklavínov cez Dunaj a alpské údolia v dnešnom Rakúsku do oblastí dnešného Slovinska v polovici 6. stor. (pozri napr. Luthar, 2008, s. 83; Šekli, 2013, s. 7) aj ďalšie svedectvá o existencii slovanských sídiel na juh od dnešného územia Slovenska. Podľa aktuálneho vedeckého poznania je však Panónia v danom období bez stôp po prítomnosti Slovanov (Udolph, 1987; Седов, 1994, s. 287 – 289), malý počet stôp po Slovanoch je pritom na celom území súčasného Maďarska a aj tie sú až zo začiatku, resp. prvej tretiny 7. stor. (Ivanič, 2011, s. 30, 33); tento fakt sa pritom niekedy vysvetľuje aktuálnym stavom poznania (tamže, s. 30). Podstatné však je, že ide stále o poznatky o šírení

Sklavínov smerom na juh, nie o šírení Slovanov odlišného pôvodu (s ktorými možno spojiť nezápádnych Slovanov) smerom na sever.

Rozhodujúcim míľníkom z hľadiska kontaktu Slovanov rôznej proveniencie bola avarská expanzia. V r. 567 vyvrcholilo tradičné longobardsko-gepidské nepriateľstvo. Víťazstvo vo vojne sa prikláňalo na stranu Gepidov, preto longobardský kráľ uzatvoril spojenectvo s Avarmi; gepidský kráľ padol v boji a Avari zničili a obsadili jeho ríšu (Steinhübel, 2004, s. 25). O všetky územia Gepidi prišli po porážke Longobardmi a následnom obsadení Avarmi na rozmedzí r. 567/568 (Fusek – Olexa – Zábojník, 2010, s. 18). V nasledujúcom roku zanikla aj Longobardská ríša. Panónia bola prenechaná Avarom a začiatkom apríla 568 Longobardi odtiahli do Talie (Steinhübel, 2004, s. 25; Deacon, 1974, s. 62). Po odchode Longobardov mohli moravskí Slovania obsadiť aj dnešné územia južnej Moravy, Záhoria, Weinviertelu a Rugilandu (Steinhübel, 2004, s. 25). Napríklad o území Moravy sa uvádza, že ho Slovania doosídľovali až v druhej polovici 6. stor. a v nasledujúcom období; do jeho južných častí sa pritom mohli presunúť až po odchode Longobardov (Galuška, 2004, s. 13 – 15). Spolu s Longobardmi odtiahli aj panónski Gepidi i príslušníci ďalších etník a na ich mieste sa usadili Avari, Slovania a Kutriguri (Bystický, 2005, s. 20). Ako ukazuje mapa nižšie (Čaplovič, 1998, s. 68), súčasne s Avarmi dotiahli na pôvodné sídelné územia Gepidov a Longobardov Slovania odlišnej proveniencie než nositelia pražskej kultúry.

Kým Sklavíni migrovali na územie Slovenska už v predavarskom období severnou trasou, južnou – dunajskou – cestou prichádzali na stredný Dunaj príslušníci iného slovanského kmeňového zoskupenia či zoskupení, o ktorých príchode svedčia archeologické pramene z doby Avarskeho kaganátu (Čilinská, 1990, s. 21). Náleziská sa pritom dávajú do súvislosti s materiálnou kultúrou v severnom Čiernomorí a na dolnom Dunaji (Седов, 1979, s. 199; pozri aj Měřínský, 2004, s. 12; Čilinská, 1990), ktorej nositeľov časť archeológov identifikuje s antskými kmeňmi (Седов, 1979, s. 128 an.; Vinski, 1952, s. 29 – 58; Měřínský, 2004, s. 12, v podobnom duchu Čilinská, 1990). Anti pôvodne obývali priestor medzi Dunajom a krajom Utigurov, ktorí boli usídlení v blízkosti Azovského mora (Седов, 1979, s. 124). Na základe radu indícií sa poukazuje na možnosť, že išlo o zvyšky pôvodného iránskeho obyvateľstva, pravdepodobne sarmantského pôvodu, ktoré sa na počiatku sťahovania národov slavizovalo a následne predstavovalo jednu z dvoch hlavných vetiev Slovanov v období ich historickej expanzie (Měřínský, 2004, s. 12). Práve s Antmi, resp. s ďalšími slovanskými kmeňmi podrobenými Avarmi či s nimi spriaznenými, súvisí druhá vlna slovanského osídľovania priestoru strednej Európy (Botík, 2007, s. 20 – 21, 33; Měřínský, 2004, s. 12; Šalkovský, 2009, s. 43; Седов, 1994; Седов, 1979). Antov si v r. 558 podrobili Avari, ako vazali sa však správali nespoľahlivo, čo opakovane donútilo Avarov k vojenskej reakcii. Po bitke s Avarmi v r. 602 Anti ako kmeňové zoskupenie definitívne zmizli z historických prameňov (Curta, 2001, s. 105; Седов, 1988, s. 103 – 104), boli však zrejme príliš početní, aby boli ako celok zlikvidovaní; absencia zmienok o nich v byzantských prameňoch sa niekedy vysvetľuje faktom, že Dunaj prestal byť hranicou Byzancie a udalosti v severnom Čiernomorí stratili pre Byzantíncov predchádzajúci význam (Седов, 1988, s. 103 – 104). Na druhej strane ich prípadný politický zánik neznamenaá ich úplnú etnickú anihiláciu. Podľa Zdenka Vinského názov „Anti“ zaniká v období slovanskej expanzie, počas ktorej sa koncom 6. a začiatkom 7. stor. antské kmene (vrátane Chorvátov) presúvali do nových sídiel, ktoré zahrnovali časti Balkánskeho poloostrova (Vinski, 1952, s. 52, 55). Podobne súvis medzi hmotnou kultúrou známou zo severného Čiernomoria a dolného Dunaja s hmotnou kultúrou známou zo stredného Dunaja sa pripisuje pohybu Antov vynútenému avarskou expanziou (Седов, 1979, s. 119 – 143, 127). S touto kultúrou sa (popri typoch obydlí a pohrebísk) spája o. i. keramika stredodunajskej tradície považovaná za osobitnú tradíciu slovanskej keramiky popri pražskom type, zatiaľ čo s avarským etnikom sa spája ručne vyrábaná keramika potiského typu (k tomu pozri Čilinská, 1992, s. 16 – 22, porov. tamže s. 13 – 14; pozri aj Eisner, 1952, s. 248 – 278; Justová, 1990, s. 38; Čilinská, 1990, s. 19 – 25).⁶ Podobne kostrové hroby, ktoré sa na rozdiel od slovanských žiarových hrobov pôvodne

⁶ Niekedy sa so slovanským etnikom spájajú aj určité tvary ručne vyrábanej keramiky (pozri napr. Седов, 1979, s. 199 an.; súhrnnejšie Béreš, 1985, s. 27 – 28), ktorej výskyt nie je priestorovo obmedzený na Potisie (Béreš, 1985, s. 27).

pripisovali Avarom (Eisner, 1966, s. 526), začali sa neskôr spájať so (nezápadnými) Slovanmi prenikajúcimi v 6. stor. spolu s Avarmi na nové územia (Čilinská, 1983; Chropovský, 1985, s. 93; pozri aj Čilinská, 1992, s. 13 an.; Ruttkayová, 1991, s. 188; Седов, 1979; Vinski, 1952). Zdá sa teda pravdepodobným, že Avari západných a nezápadných Slovanov nerozdelili (čomu zodpovedá predstava o avarskom kline; pozri Marek, 2011, s. 76), ale naopak, spojili.

Avari predstavujú prvok, ktorý je v našej histórii často mystifikovaný a demonizovaný (Zábojník, 2004, s. 9), pričom aj v tej časti vedeckej obce, v ktorej sa takýto prístup vníma kriticky, sa prijíma názor, že úlohu Avarov v histórii slovanských pospolitostí vo všeobecnosti nemožno hodnotiť kladne (Zábojník, 2004, s. 9). Zdá sa pritom, že príchod nezápadných Slovanov do priestoru strednej Európy, a teda aj nezápadoslovanské špecifiká psl. základu slovenčiny, priamo súvisia až s avarskou expanziou. Avari v r. 558 ovládli čiernomorské stepi a podrobili si bulharské kmene Kutrigurov a Utigurov (Steinhübel, 2004, s. 25), spustošili oblasti osídlené Antmi a sústavne z nich odvliekali ľudí a korisť (ako uvádza byzantský historik Menander o bojoch Slovanov a Avarov; pozri Ratkoš, 1964, s. 41; porov. Steinhübel, 2004, s. 25); vtedy sa k Avarom pripojilo alebo pod ich nadvládu dostalo viacero slovanských kmeňov (Steinhübel, 2004, s. 25). Do Karpatskej kotliny následne neprišli sami; okrem bulharských Kutrigurov s nimi pritiahli podrobené či spojenecké slovanské kmene (porov. Steinhübel, 2004, s. 25) vrátane časti príslušníkov antských kmeňov (Седов, 1979, s. 127).⁷ Po obsadení Panónie a priľahlých území vytvorili Avarský kaganát. Tento mocensko-politický útvar sa výrazne podieľal na vytváraní dejín strednej Európy v pomerne dlhom časovom úseku, ktorý je vymedzený svojím vznikom (567/568) a obdobím približne 15 rokov trvajúcich fransko-avarských vojen (788 – 803) počas vlády Karola Veľkého, keď došlo k politickému zániku kaganátu (Tóth, 2011). Počas uvedeného obdobia prebiehal vývoj na území dnešného Slovenska v dvoch rovinách – jednak v rámci kaganátu, jednak samostatne. Proces začleňovania bol v priebehu 150 rokov (druhá polovica 7. – 8. stor.) pomerne dynamický a rozloha územia, ktorá bola súčasťou kaganátu, sa v závislosti od mocensko-politických pomerov v strednej Európe menila (Tóth, 2011; podrobnejšie pozri aj nižšie).

Pod pomenovaním Avari sa skrýva viacero odlišných pojmov, ktorých časť má lingvoetnický, časť sociálno-ekonomický a časť archeologicko-periodizačný základ. Existuje teda viacero pojmov Avar a „avarskosť“, ktoré spolu síce úzko súvisia, ale len z istej časti sa obsahovo a rozsahovo prekrývajú. Do mocenských štruktúr Avarského kaganátu patrili rôzne etniká a etnické skupiny, preto pojem „avarský“ (v periodizačnom zmysle) nemá priamy súvis s etnicitou (Older, 2012, s. 18). V sociálno-ekonomickom zmysle sa pod menom Avari zjednotil pestrý konglomerát rôznych jazdeckých a korisníckych skupín s približne zhodnou ekonomickou a sociálnou

⁷ V tejto súvislosti sa spomínajú aj Dudlebovia, ktorí podľa niektorých názorov osídlili oblasť južnej Panónie a prenikli do Korutánska; pozri Steinhübel, 2004, s. 25.

štruktúrou (Tóth, 2011); išlo pritom najmä o bojovníkov, družinu a vojsko kagana (Pohl, 2002, s. 215 – 221). Vzhľadom na fragmentárnosť dokladov o jazyku Avarov je na základe izolovaných stôp problematické usudzovať na jeho genetickú príslušnosť k mongolským, turkickým či tunguzsko-mandžuským jazykom.⁸ Celkovo vo vzťahu k predpokladaným, nie príliš početným altajským lexikálnym vplyvom na praslovančinu platí, že ich analýzu sťažujú nejasnosti ohľadom genetickej príslušnosti jednotlivých jazykov (jazyka Hunov, Avarov, dunajských Bulharov, Chazarov) k vetvám altajských jazykov, z čoho sa odvíja rôznorodosť stanovísk jednotlivých bádateľov (porov. Boček, 2014, s. 321). V danom smere je pozoruhodné, že napriek dĺžke trvania existencie kaganátu intenzívny vplyv Avarov nezanedbal stopy napr. vo forme zreteľnejšej a širšej vrstvy lexikálnych „avarizmov“ v slovanských jazykoch,⁹ osobitne toponým. Napríklad turcké toponymá v Maďarsku sú neskoršieho pôvodu, pričom takmer všetky predmaďarské toponymá majú slovanský pôvod (Curta, 2004, s. 141). Podobne Walter Pohl uvádza, že v maďarčine a nemčine neexistujú toponymá, ktoré majú vzťah k Avarom (Pohl, 2002, s. 215 – 221). V porovnaní s altajskými lexikálnymi vplyvmi na praslovančinu sa ako zreteľnejšie javia fonologické¹⁰ a gramatické vplyvy. V zodpovedajúcich charakteristikách sa altajské jazyky v hrubých rysoch v zásade zhodujú, a preto je azda vhodnejšie vzdať sa ašpirácie na ich jemnejšiu genetickú diferenciáciu (porov. Boček, 2014, 322) a koreláciu so sociolingvistickými parametrami kontaktných situácií Slovanov s Altajcami (Boček, 2014, s. 338).

Je nanajvýš pravdepodobné, že už krátko po porážke Antov Avarmi okolo r. 558 sa časť z nich začlenila do nomádskej avarskej spoločnosti (porov. Mühlmann, 1950; Boček, 2014, s. 80 – 81) a časť sa ocitla v radoch bojovníkov nedobrovoľne (porov. Ratkoš, 1964, s. 41). Nomádske spoločenstvá priberaním členov rôznorodého etnického pôvodu často menia svoju jazykovú identitu, resp. dochádza v nich k zmiešavaniu jazykov (porov. Mühlmann, 1950; Boček, 2014, s. 80 – 81 a tam uvedené pramene; Poucha, 1970, s. 60). Nemožno celkom vylúčiť (ani s relatívnou istotou tvrdiť), že v dôsledku nutnosti zabezpečiť komunikačné potreby medzi nositeľmi slovanských a altajských jazykov vznikol pidgin,¹¹ ktorý však pre krátke časové trvanie a predpokladanú početnosť slovanskojazyčných bojovníkov neprevládol.¹² Po pod-

⁸ Teórie o jeho príslušnosti k jednotlivým vetvám altajských jazykov rozoberá Boček, 2014, s. 319 – 320.

⁹ Odkazy na zdroje, v ktorých sa analyzujú altajské lexikálne výpožičky, uvádza Boček, 2014, s. 322.

¹⁰ V oblasti historickej fonológie sa ukazuje ako vhodné uznať ako možný výsledok dlhodobého kontaktu s altajskými etnikami, predovšetkým palatalizačné zmeny súvisiace s tendenciou k vnútroslabicej harmónii. K teóriám pozri Boček, 2014, 322 an.

¹¹ Oproti tomu Florin Curta uvádza dôvody, ktoré podľa neho majú nasvedčovať tomu, že Avari si už v danom čase rozumeli s Antmi bez tlmočníka. Pozri Curta, 2004, s. 142.

¹² V neskoršej praslovančine však mohli zostať isté stopy po predchádzajúcej pidginskej fáze (porov. Zimmer, 1990, s. 141 – 155; Boček, 2014, s. 80 – 81). Tu sa otvára možnosť súvisu s palatalizačnými zmenami, ktorú však z vyššie uvedených dôvodov nebudeme ďalej analyzovať.

robení Panónie (r. 567/568) a po definitívnom rozbití zostávajúcich štruktúr antského kmeňového zväzu (r. 602) sa skupiny, ktoré k nemu pôvodne patrili a boli začlenené do Avarskeho kaganátu, usídlili po oboch stranách stredného toku Dunaja, zatiaľ čo Avari v etnickom zmysle mali svoje včasné centrum zrejme na Potisi (porov. Steinhübel, 2004, s. 37; porov. Fancsalszky, 2007, s. 117).¹³ Keďže nezápadní Slovania sa začlenením do spoločnosti avarských nomádov a bojovníkov ocitli v neobvyklých sociálnych podmienkach, je pravdepodobné, že v ich jazyku začal prebiehať proces koinéizácie (porov. Boček, 2014, s. 102), v dôsledku ktorého došlo k zmiešaniu psl. dialektov, ktoré boli vo veľkej miere vzájomne zrozumiteľné (porov. Boček, 2014, s. 76). Koiné, ktoré vznikalo ako výsledok tohto procesu, nazvime avarsko-slovanským koiné (t. j. slovanským koiné používaným v rámci Avarskeho kaganátu), pričom zdôraznime, že toto označenie jazykového útvaru nijako nesúvisí s altajským jazykom Avarov, ktorý sme spomínali vyššie. Zároveň s koinéizáciou, resp. o čosi neskôr, začal sa proces jazykovej adaptácie (etnických) Avarov, ktorí sa postupne stávali prirodzenými bilingvistami. Paralelne teda prebiehali dva procesy: 1. vznik a ďalší vývin slovanského koiné; sprvoti prevažne na základe nezápadoslovanských, neskôr vo väčšej miere ovplyvňované západoslovanskými nárečiami, 2. vznik bilingvizmu na strane etnických Avarov, ktorí začali súbežne ovládať slovanské koiné i vlastný avarský (altajský) jazyk. Ako pritom napovedá nízky počet starobylých altajských výpožičiek v praslovančine, a osobitne toponým, používanie ich vlastného jazyka sa obmedzovalo na čoraz užší okruh hovoriacich a funkcií. Prehlbenie lingvistickej slavizácie etnických Avarov mohlo korelovať s ich kultúrnym a hospodárskym poslovančovaním, ktoré prebiehalo od polovice 7. stor. (Botík, 2007, s. 21 – 22; Ratkoš, 1988, s. 24; pozri aj Ruttkay, 2006, s. 182). Slovania v ďalších obdobiach tvorili ekonomickú základňu, bez ktorej by nomádi nemohli udržať takú silnú ríšu viac ako dve storočia (Tóth, 2011). Slovansko-avarská symbióza (Хелимский, 1988, s. 350; Older, 2012, s. 65; Tóth, 2011), ktorej výsledkom sú dnes bohaté archeologické poznatky o zmiešanej slovansko-avarskej materiálnej kultúre (porov. Седов, 1979, s. 126 – 128; Хелимский, 1988, s. 350; Tóth, 2011 a i.), viedla ku kultúrno-ekonomickej prevahe Slovanov (Tóth, 2011). Avari v etnickom zmysle si počas existencie kaganátu zrejme udržiavali vedúce postavenie v mocensko-správnych štruktúrach ríše (porov. Ratkoš, 1988, s. 25; Older, 2012, s. 65), avšak ich početnosť v porovnaní so slovanskou či slavizovanou zložkou populácie postupne klesala. Na konci 8. a 9. stor. došlo k zániku ich etnickej identity, t. j. k ich úplnému rozplynutiu v slovanskom prostredí (Profantová, 2009, s. 325). Tento proces vykazuje znaky podobnosti so zánikom protobulharského živlu v bulharsko-slo-

¹³ Oproti tomu Szentpéteri, 2013, s. 169 an. lokalizuje centrum včasnoavarskeho kaganátu do Zadunajska k južnému brehu Balatonu (Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő).

Otázky umiestnenia centra neskoroavarskeho kaganátu, ktoré sa spravidla lokalizuje do medziriečia Dunaja a Tisy, sa dotkneme neskôr.

vanskom prostredí (Boček, 2014, s. 339). Treba podotknúť, že prebiehal postupne, o čom svedčia aj údaje o fungovaní Avarskej marky v rámci Franskej ríše od konca 8. do 9. stor. (Pronk-Tiethoff, 2013, s. 58) a o pretrvávajúcej kultúrnej odlišnosti avarského a slovanského osídlenia (porov. Pohl – Reimitz, 1998, s. 90). Historické pramene o Avaroch od konca 8. stor. do r. 822 sumarizuje Jaroslava Ruttkayová (Ruttkayová, 1991 s. 187; pozri aj Steinhübel, 2004, s. 59).

S procesom kultúrno-ekonomického poslovančovania Avarov a vznikom symbiotického vzťahu (západných) Slovanov s Avarmi, resp. s nezápadnými Slovanmi sídlia- cimi na strednom Dunaji, zrejme súvisí aj (neskorší) začiatok ovplyvňovania avarsko- slovanského koiné západoslovanskými dialektmi. Výsledkom okolností, ktoré bude- me analyzovať nižšie, toto koiné sprvu prevažne jednosmerne vplývalo najmä na zápa- doslovanské nárečia, a to najmä na tie, ktoré sa používali na dnešnom území stredného Slovenska (porov. Хелимский, 1988, s. 347 – 368). Ovplyvňovanie spočiatku prebie- halo primárne na báze vertikálnej interakcie spätéj s verbovaním a výcvikom bojovní- kov, velením počas bojových výprav, získavaním a deľbou utŕženej koristi, núteným návratom na pôvodné sídelné územia, vyberaním tribútu, získavaním poľnohospodár- skych a remeselných výrobkov a pod. (porov. Older, 2012, s. 54); i keď popritom pre- biehali aj obchodné styky medzi západoslovanským obyvateľstvom a Franskou ríšou sprostredkované panónskym územím (Čilinská, 1996, s. 166). Po ovládnutí Panónie Avari do svojich bojovníckych radov verbovali i západných Slovanov, ktorí sa po skončení výprav vracali na svoje územia, niektorí ale zrejme ostávali v kaganáte (Pohl, 2002, s. 114 – 117) a identifikovali sa s avarskou spoločnosťou (Older, 2012, s. 54). Na základe údajov z Fredegarovej kroniky však možno vyvodiť predpoklad, že integrácia západných Slovanov (akceptácia mužov zmiešaného pôvodu za členov avarskej spo- ločnosti s primeranými výsadami, umožňovanie služby v prestížnych jazdeckých jed- notkách a pod.) prebiehala komplikovanejšie (Gregorius Turonensis, 1699, col. 626 – 627) ako integrácia Antov, ktorí pre svoju bojovú zdatnosť (pozri Jordanes, 1861, s. 28) predstavovali pre Avarov mimoriadne atraktívny živel.¹⁴ Prienik západoslovan- ských prvkov do spomínaného koiné však mohol prebiehať aj v spojitosti s neskorším procesom kultúrneho poslovančovania Avarov.

USÚVZŤAŽNENIE CHRONOLÓGIE JAZYKOVÝCH ZMIEN S HISTORICKOU PERIODIZÁCIU

Cieľom nášho príspevku nie je podať návrh periodizácie dejín Avarského kaga- nátu; podrobný výklad v danom smere nájdeme napr. v archeologickej literatúre (Zá- bojník, 2004, s. 16 – 19). Platí pritom, že jednotliví autori sa „liší v absolútní chrono- logii, tj. v určovaní presnejších dat konce a začiatku té které fáze“ (Boček, 2014,

¹⁴ Istú úlohu pritom mohol zohrať aj bezpečnostný faktor; politická štruktúra Antov bola buď vzdialená, alebo zlikvidovaná, zatiaľ čo v prípade mocenskej integrácie a vzrastu vplyvu západných Slovanov hrozil ich ozbrojený odpor.

s. 315). Nižšie podáme len istú zjednodušenú klasifikáciu jednotlivých vývinových etáp so zreteľom na korešpondenciu času uskutočnenia jazykových zmien v praslovančine v strednej Európe a udalostí doložených písomnými historickými prameňmi a archeologickými poznatkami. Niektoré analyzované zmeny sa uskutočňovali počas viacerých období; vtedy ich zaraďujeme do obdobia, ktoré podľa našich predpokladov mohlo byť rozhodujúce pre rozšírenie výsledkov jednotlivých jazykových zmien na území Avarského kaganátu.

■ **Predavarské obdobie.** Prvé obdobie sa vymedzuje začiatkom sklavínskej migrácie v 70. rokoch 5. stor. (Fusek, 2008; Ivanič, 2011, s. 26) a príchodom Avarov do Panónie v r. 568. V tomto období došlo k etablovaniu sklavínskej nemateriálnej a materiálnej kultúry obzvlášť na území dnešného západného a východného Slovenska.

■ **Obdobie včasnoavarského kaganátu.** Druhé obdobie sa vyznačovalo prvou avarskou expanziou do priestoru strednej Európy; je ohraničené r. 568 a z druhej strany približne r. 623. V tomto období došlo k založeniu kaganátu na území susediacom s oblasťami obývanými Sklavínmi, ktorí sa voči Avarom ocitli v podrobenom postavení. Po usídlení Avarov spolu s Kutrigurmi, Antmi a ďalšími podrobenými a spriatelenými kmeňmi možno v zasiahnutom priestore predpokladať začiatok rozkolísanosti praslovančiny v oblasti výsledkov archaických fonetických zmien.

■ **Strednoavarské obdobie.** Tretie obdobie charakterizuje sklavínsko-avarská dezintegrácia a územné straty kaganátu v dôsledku Samovho povstania (623 – 658)¹⁵ a krízy v Avarskom kaganáte. Krízu zrejme spôsobil konflikt s Protobulharmi (Kutrigurmi),¹⁶ ktorého výsledkom bolo založenie vlastného štátneho útvaru Protobulharov.¹⁷ Konflikt s Kutrigurmi nasledoval po vyhynutí vládnucej avarskej dynastie Bajanovcov v r. 635 (pozri Эрдели, 1982, s. 51 – 52), resp. po mocenskom odklone Protobulharov od Avarov sprevádzanom uzatvorením spojenectva s Byzanciou v r. 634 – 640 (pozri napr. Львова – Маршак, 1997, s. 3 – 4). Kríza v Avarskom kaganáte trvala asi do polovice 7. stor.; možno sa pritom stretnúť aj s neskorším ohraničením (napr. Tóth, 2011 ohraničuje jej trvanie rokmi 650 – 680). V tomto a nasledujúcom období dochádza k zmenám v spôsobe života Avarov, ktorý možno charakterizovať ako ich kultúrne a hospodárske poslovančovanie (porov. Botík, 2007, s. 21 – 22; Ratkoš, 1988, s. 24; Ruttkay, 2006, s. 182).

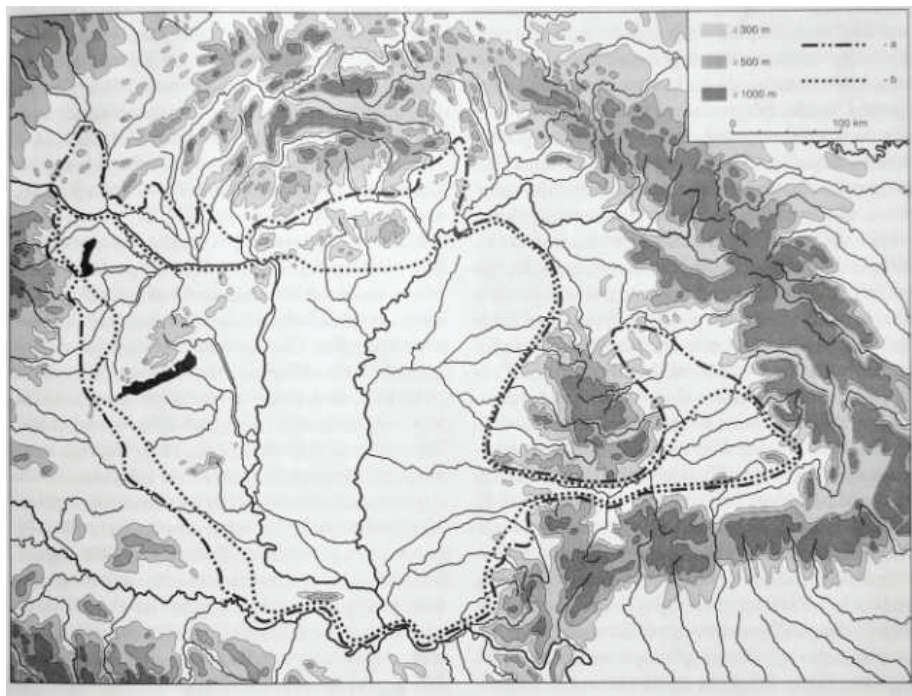
■ **Obdobie neskoravarského kaganátu.** Štvrté obdobie možno charakterizovať druhou avarskou expanziou po prekonaní krízy v kaganáte (Tóth, 2011). Hornú

¹⁵ V toto smere sa odkláňame od periodizácií, ktoré kladú začiatok strednoavarského obdobia do doby vypuknutia konfliktov Protobulharov s Avarmi. Vzhľadom na naše účely je osobitne dôležitá dezintegrácia spätá so Samovým povstaním.

¹⁶ Oproti tomu Zlata Čilinská (1996, s. 160) uvádza predpoklad, že krízu mohlo spôsobiť samotné Samovo povstanie.

¹⁷ Protobulhari však až do 9. stor. udržiavali pomerne blízke vzťahy s Avarským kaganátom; existujú aj predpoklady o zmene etnického typu Avarov výsledkom ich pôsobenia; pozri Эрдели, 1982, s. 51 – 52.

hranicu tohto obdobia predstavuje zánik kaganátu medzi r. 791 a 795, keď moc na jeho území a hraniciach uchopili slovanské kniežatá; definitívne potom r. 803, keď boli Avari vojensky pokorení po útokoch Frankov a Bulharov pod vedením chána Kruma (Older, 2012, s. 56). Počas štvrtého obdobia zaznamenal kaganát nebyvalý územný rozmach a bolo doň začlenených o. i. približne až 15 % dnešného územia Slovenska (Zábojník, 1999, s. 190). Obdobie zároveň charakterizuje rozvinutá slovansko-avarská symbióza v strednom Podunajsku, existencia zmiešanej materiálnej i nemateriálnej kultúry a kultúrno-ekonomická i jazyková slavizácia značnej časti avarskej populácie.

Územný rozsah Avarského kaganátu. Vysvetlivky: a – hranice tzv. včasnoavarského kaganátu; b – hranice tzv. neskoroavarského kaganátu (Zábojník, 2004, s. 9).

Predavarské obdobie

Už v predavarskom období boli etablovaním sklavínskej kultúry vytvorené podmienky na neskoršiu distribúciu západoslovanských javov na západe a východe dnešného územia Slovenska. Platí to o to skôr, že nížinné oblasti západného a východného Slovenska predstavovali vhodný priestor pre hospodársky život jej nositeľov. Len na území Záhoria (a príľahlých oblastí južnej Moravy, Weinviertelu a Rugi-landu) ich prenikaniu bránili Germáni (Steinhübel, 2004, s. 20, 25). Hornaté územia dnešného stredného Slovenska (s jadrom vo svojej menej hornatej, t. j. južnej časti) (Krajčovič, 1981, s. 15) boli kolonizované redšie a v severnejších častiach až o čosi

neskôr (Uhlár, 1992, s. 324, 326; Pieta, 1972), čo vytváralo podmienky pre neskoršiu určitú poddajnosť vplyvom nemateriálnej kultúry etablovanej v kaganáte i neskorším migračným procesom.

Obdobie včasnoavarského kaganátu. II. a III. palatalizácia

V období včasnoavarského kaganátu dochádza na našom území k jazykovodiferenciačným procesom, ktoré súvisia s prienikom a mocenským etablovaním nezápadných Slovanov na území Avarskeho kaganátu a na jeho hraniciach. Fakt, že Slovania, ktorí prišli do strednej Európy spolu s Avarmi, mohli byť „významnou zložkou pri utváraní prvých mocenských a tým aj kultúrnych a jazykových centier“ (Pukanec, 2008, s. 60), a zároveň predpokladaný nezápadoslovanský charakter relevantnej časti populácie po oboch stranách stredného Dunaja (porov. Čilinská, 1992, s. 16 – 22, porov. tamže s. 13 – 14; Eisner, 1952, s. 248 – 278; Justová, 1990, s. 38; Čilinská, 1990, s. 19 – 25) dovoľujú usúvzťažniť skúmanú distribúciu psl. javov z tohto obdobia s možným jazykovým vplyvom tejto populácie. Vplyv strednodunajskej populácie v severozápadnom smere (západ dnešného Slovenska) narazil na bariéru a neskorší odpor Sklavínov ústiaci do Samovho povstania, zatiaľ čo v severovýchodnom smere (centrálne časti dnešného Slovenska) mal omnoho väčší dosah. Avari (v sociálno-ekonomickom zmysle) síce osídľovali výhradne nížiny (Older, 2012, s. 61), a teda hornatejšie časti stredného Slovenska (vrátane pahorkatín) nemohli ležať vo vtedajšom kaganáte, na druhej strane sa však zdá, že nadsadené tvrdenie, podľa ktorého „iba na severe nemal Avarský kaganát umelú hranicu“, keďže „prírodnú hranicu tvoria karpatské vrcholy“ (Szöke, 2006, s. 124), môže byť do istej miery relevantné vzhľadom na poddajnosť vplyvom Avarskej ríše. Tieto vplyvy možno v porovnaní s oblasťami ležiacimi na avarskom území označiť za nepriame (v tomto duchu Ratkoš, 1988, s. 24), populácia hornatejších území na severnej periférii kaganátu sa však voči Avarom aktívne vymedzila až na prelome 8. a 9., resp. na začiatku 9. stor. (k tomu porov. Ratkoš, 1988, s. 24; Steinhübel, 2004, s. 56 n.). Kým dnešné stredoslovenské územie susedilo so sídelnými oblasťami strednodunajskej populácie, východoslovenské územie ležalo na sever od oblastí, ktoré zrejme osídľovalo prevažne neslovanské avarské obyvateľstvo (porov. Čilinská, 1992, s. 19). Lingvistická i kultúrna afinita etnických Avarov so Sklavínmi bola v ranoavarskom období zrejme omnoho nižšia než v období ich postupujúcej slavizácie.

Z jazykových zmien daného obdobia je na mieste uviesť II. palatalizáciu (datovanú približne r. 575 – 650 (Lamprecht, 1973, s. 117; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 54, 32), resp. všeobecnejšie 6. – 7. stor. (Shevelov, 1964, s. 302), a s ňou súvisiacu zmenu $k'v', g'v' > c'v', z'v'$ (Lamprecht, 1985, s. 35), ktorá sa zrejme uskutočnila v rovnakom období (Lamprecht, 1985, s. 35) a v našom priestore absentuje. Výsledkom II. palatalizácie je v alternačných pozíciách (v tvaroch podstatných mien) v strednej slovenčine striednica s za psl. $*ch'$ (N. pl. *Česi, ženísi*, v zostatkoch tiež D a L sg. *muse, strese, blse, macose*; Stanislav, 1967, s. 342; Krajčovič, 1988, s. 20), resp. stried-

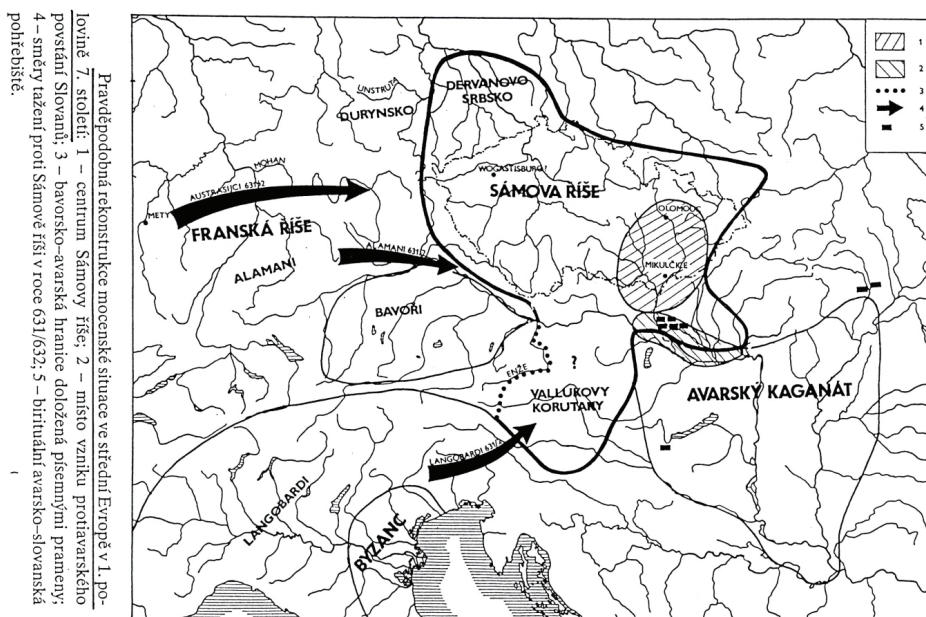
nica *š* za **ch'* v ostatných nárečiach (Krajčovič, 1981, s. 22). Do tohto obdobia ďalej spadá (Lamprecht, 1985, s. 35; Lamprecht, 1973, s. 117) vznik striednice *š* za praslovanské **ch'* v nealternačných pozíciách [*šedý* (Králik, 2015, s. 576), *šerý* (Králik, 2015, s. 577); pozri aj Dudášová-Kriššáková, 2015, s. 83 – 84] a rovnaká striednica v zámene **vši* < **vchi* od **vchъ*, ktorú možno zaradiť k výsledkom III. (progresívnej) palatalizácie (porov. Rejzek, 2001, s. 724; Králik, 2015, s. 672; Stanislav, 1967, s. 128, 132). V období včasnoavarského kaganátu teda popri západoslovanskom priebehu jazykových zmien (zachovanie skupín *kv* a *gv* pred *ě*, striednica *š* za psl. **ch'* z II. palatalizácie a v zámene **vši* z III. palatalizácie) došlo k prieniku nezápadoslovanských javov do psl. jazyka v našom priestore, a to striednice *s* za **ch'* z II. palatalizácie v alternačných pozíciách. To, že túto striednicu poznáme aj z maďarskej lexiky slovanského pôvodu (*olasz* 'Talian, v starej maďarčine aj Francúz' < *volsi*; pl. k *volchъ*; pozri Хелимский, 1988, s. 359), môže napovedať, že rovnaká striednica sa vyskytovala už v avarsko-slovanskom koiné.¹⁸ Izoglosa tohto javu na slovenskom území pôvodne pravdepodobne nepresahovala hranice súčasných stredoslovenských, prípadne pomedzných západoslovenských nárečí.¹⁹ I keď existujú názory, z ktorých plynie, že v tvaroch typu D a L sg. *streše* a *macoše* vo východoslovenských nárečiach *ś* predstavuje psl. rezíduum [Stanislav, 1967, s. 343; Kotulič, 2017 (1957), s. 147], novší Krajčovičov výklad predpokladá neskoršiu zmenu pôvodného *streše*, *muše* na *streše*, *muše* analogicky podľa *kosa* – *koše* (Krajčovič, 1988, s. 19 – 20). Podobne v niektorých západoslovenských (piešťanských, hlohovských, dolnotrenčianskych a hornotrenčianskych) nárečiach sa podľa neho *s* v alternačných pozíciách objavilo výsledkom neskoršieho vytlačenia pôvodného *š* < **ch'*, resp. v tvaroch novších slov (Krajčovič, 1988, s. 216, 219, 225, 229). Jeho výklad považujeme za udržateľný, keďže výsledok II. palatalizácie v podobe známej zo stredoslovenských nárečí sa môže šíriť (v alternačných pozíciách) ako morfonologický jav založený na striedaní zadopodnebných a predodasnových spoluhlások na konci tvarotvorného základu, a to bez ohľadu na predchádzajúce ustálenie výsledkov súvisiacej fonologickej zmeny.

I keď presná lokalizácia Samovho kmeňového zväzu nie je archeologicky ani historicky podložená, ako interdisciplinárne fundovaná hypotéza sa prijíma názor, že naddunajská časť Slovenska patrila k jeho kryštalizačnému jadrú a že z východu bol ohraničený Poiplím (pozri Čilinská, 1996, s. 166 a tam uvedené zdroje). Pri pohľade na mapu predpokladaného mocenského usporiadania v čase existencie Samovej ríše (Lutovský – Profantová, 1995) sa zdá, že pôvodná poloha spomínanej izoglosy (*s* za

¹⁸ Celkovo však význam slovanských slov v maďarčine vo vzťahu k predpokladanému stavu v avarsko-slovanskom koiné treba vnímať s vysokou mierou opatrnosti, keďže minimálne časť týchto slov nemusí predstavovať substrátovú lexiku (ako substrátovú slovnú zásobu ich en bloc interpretuje Хелимский, 1988). Okrem toho aj v predmaďarskom období na dnešnom maďarskom území dochádzalo k migračnému prekrývaniu slovanského obyvateľstva rôznej proveniencie, napríklad aj v častiach Panónie po vyhnaní Avarov na začiatku 9. stor.

¹⁹ K stavu v dolnonitrianskych nárečiach pozri Krajčovič, 1988, s. 223.

*ch' v II. palatalizácie v alternačných pozíciách) v západnom smere nesúvisí len s etablovanosťou sklavínskej kultúry, ale aj s možnou polohou jadra a východných hraníc Samovej ríše. Existencia tohto mocenského útvaru síce netrvala dlho, korelovala však zrejme s istou spoločenskou stratifikáciou v našom priestore, ktorá mohla spôsobiť, že jazykové javy charakteristické pre osoby z prostredia nepriateľských štruktúr kaganátu boli vnímané ako nepopulárne.

Už v predchádzajúcich obdobiach vývinu jazyka zrejme prebehli procesy vedúce k nárečovej diferencii psl. *sotъ, *setъ > sú, sa (Pauliny, 1963, s. 34) v 3. osobe plurálu daného slovesa a azda ide. *-mes, *-mos²⁰ > -me, -mo v 1. osobe plurálu sloves, ktorých výsledky majú v niektorých slovenských nárečiach charakter odlišný od očakávaného západoslovanského stavu. V danom prípade však, na rozdiel od javov „živých“ v období ranoavarského kaganátu, ide zrejme o distribúciu už hotových výsledkov archaických jazykových zmien v rámci psl. dialektov, pričom len ťažko možno stanoviť, akými mechanizmami a v akom období sa rozšírili. Na základe prítomnosti koncovky -mo v 1. osobe plurálu verb v časti lužickosrbských nárečí a súvisiace predpoklady o migračných procesoch vedúcich k jej prítomnosti v Lužici (k tomuto bližšie v nasledujúcej časti) však možno vysloviť predpoklad, že rozšírenie tohto javu prebiehalo v ranom včasnoavarskom období.

²⁰ Pozri Бабаев, 2008, s. 92; takýto výklad však nie je bezproblémový a nesporný: pozri Дыбо, 2009, s. 149; погов. Савченко, 2003.

Obdobie strednoavarského kaganátu. Zmena *dl, tl > l*

S krízou v Avarskom kaganáte, ale aj s bezprostredne predchádzajúcim a nasledujúcim obdobím pravdepodobne súvisia izoglosy ďalšieho sledovaného psl. javu, a to tendencie k zmene *dl, tl > l*, resp. k zachovávaniu týchto skupín (s prípadným neskorším vznikom geminovaného *l* či zmenou na iné spoluhláskové skupiny, najmä *gl, kl*). Keďže interpretácia súvisiacich javov predstavuje značne komplikovaný problém, budeme jej venovať osobitnú pozornosť. Praslovanskú zmenu *dl, tl > l* možno podľa Arnošta Lamprechta ohraničiť rokmi 550 – 800, resp. pri konkrétnejšom odhade 575 – 650 (Lamprecht, 1973, s. 122). V prospech starobylého datovania zmeny by potenciálne mohol vypovedať aj výskyt výrazu *salo* v staroarménskom opise chazarskej hostiny zo 7. stor. od Movsesa (Mojžiša) Kagankatvaciho.²¹ Z hľadiska lingvistických argumentov treba uviesť predovšetkým to, že svojou povahou sa táto zmena radí k zjednodušovaniu psl. spoluhláskových skupín (**pt, *bt, *vt > t; *tt, *dt > st; *dg > g; *ps, *bs, *ts, *ds, *ss > s; kst* pred spoluhláskou *> st; *kst* v inej pozícii ako pred spoluhláskou *> s; pn, bn, kn, tn, dn > n; skn > sn; *bm, *tm, *dm, *pm > m; *bv > b; *kt, *gt* pred inými ako prednými samohláskami *> t*; pozri napr. Иванова, 1998, s. 102 – 103). Na druhej strane nerovnaký priebeh zmeny v rôznych psl. nárečiach, a tiež nerovnaký priebeh zjednodušovania skupín **kt, *gt* pred prednými samohláskami (pozri nižšie časť o palatalizácii alveolár) svedčí o presahu tohto procesu do neskorších období. Časť zjednodušovaných spoluhláskových skupín predstavovali nové psl. gemináty **ss* a **tt* (indoeurópske gemináty sa odstránili ešte v protoslovančine). Existujú isté predpoklady, že niektoré procesy súvisiace so zjednodušovaním zvyšných spoluhláskových skupín mali gemináčnú fázu (**dt > *tt > st; *ts > *ss > s; *ds > *ss > s...*; pozri Соболева, 2006, s. 28; okrem toho však napr. aj *dl > *ll > l*; takto Tesnière, 1933, s. 87). Vznik zdvojenej spoluhlásky s následnou degemináciou sa predpokladá aj v súvislosti s palatalizáciou alveolár a so vznikom epentetického *l* (pozri Boček, 2012, s. 132 a tam uvádzané zdroje vrátane Lamprecht, 1987, s. 51 an.).

Rozlíšenie starších a novších zmien dl, tl > l

Na druhej strane sa zdá, že popri archaickej psl. zmene *dl, tl > l* treba vymedziť aj novšie prípady odstraňovania skupín *dl, tl* po zániku jerov, ku ktorým patrí ich nahrádzanie jednou spoluhláskou a vsúvanie vkladného vokálu. Takéto rozlíšenie

²¹ Poznatok o použití tohto výrazu mal zrejme to „nešťastie“, že jeho priekopníkom a propagátorom bol Nikolaj Marr (pozri Mapp, 1925, s. 66 – 125), ktorého „nové učenie o jazyku“ odsúdil Stalin ako vulgarizáciu marxizmu a ktoré nebolo ani v neskorších obdobiach oživené. Napríklad Pavel Černých v svojej Historickej gramatike ruského jazyka – prirodzene, bez odkazu na sekundárny zdroj – interpretuje tento fakt ako „staroruskú“ výpožičku svedčiacu o archaickej zmene *dl > l* (Черных, 1952, s. 81, 82, 301; Черных, 1954, s. 90, 91, 330; Черных, 1962, s. 91, 366). Prvé vydanie tejto publikácie pritom v úplnom závere obsahuje obligátne odsúdenie marizmu (Черных, 1952, s. 306), ktoré už v ďalších vydaniach nenájde.

absentuje napr. v úvahe Martina Pukanca (2013, s. 85 – 86), ktorý uvádza, že „nepriamym dokladom existencie nitrianskeho koiné je rozšírenie tzv. juhoslavizmov ďaleko na západ od Nitry, teda od dnešnej nárečovej hranice“ (tamže, s. 85). Tak napríklad *l* za *dl* vidí autor „v názve dnešnej *Jelky* (*Ilka* 1197, *Jalka* 1291) z praslovanského **jedla*“, pričom „južní Slovania majú *jela*“, „ďalej na východ bolo jazero *Selce*: ad lacum, que vocatur *Scelce* 1214, *Zelce* 1522“ (tamže, s. 85) – za Váhom podľa ním uvádzaných údajov „*Selice*, ktoré existovali v stredoveku“, tieto dve mená patria k substantívu *selo*, na západe by bolo *sedlo*“ (tamže, s. 85). Ako ďalej uvádza, niekde pri Šali sa spomína podľa neho „háj *Jelec*: nemus *jelec(h)* 1211, 1214 z praslovanského **jedla*“ a „pri Nových Zámkoch bola obec *Scelechen* 1317 k *selo*. Pri Trnave dnešný Zeleneč s dokladmi *Seelinch*, *Zelynych*, *Scelench* 1243“, ktorý predstavuje „miestny názov utvorený zo substantíva *selo*“ (tamže, s. 85). Neďaleko za Bolerázom, už v oblasti Malých Karpát, sa podľa neho „spomína osada **Močil'an*ny: 86 *Machalan* 1275, *Mocholan* 1330“ a „v trenčianskom Považí je *Selec*: villa *Selcz* 1439“ (tamže, s. 85 – 86). Autor ďalej uvádza aj iné príklady (tamže, s. 86).

Neplatí pritom, že každé nahrádzanie týchto skupín spoluhláskou *l* v západoslovanských jazykoch má psl. pôvod. V staršej českej školskej literatúre nájdeme vysvetlenia vzniku podoby *l*-ového prístavka *šel* miesto *šedl* či slova *sloup* miesto *stloup* (oproti staršiemu *stlúp*), založené na vytváraní artikulačne komfortného stavu.²² Formu *slup*, *slúp* pritom poznáme aj z východoslovenských, podtatranských, horehranských a goralských nárečí (Krajčovič, 1988, s. 276, 286; Buffa, 1969, s. 411; Ramšáková, 2009, s. 607 a i.) a tiež z poľštiny (*ślup*). Určite nejde o nezápadoslovanský jav spätý s odlišným priebehomprehodnocovania psl. skupín *dl*, *tl* (porov. aj pôvodnú psl. podobu **stǫlpъ* so stredovým jerom; k metatéze *l* v skupine **TǫlT* zrejme došlo zreteľne neskôr ako k psl. zmene *dl*, *tl* > *l*; porov. Balhar a kol., 2016, s. 189. K špecifikám vývinu skupín **TǫlT* a **TlǫT* vo východoslovenských nárečiach pozri Buffa, 1969, s. 411 an.). Vývin spoluhláskovej skupiny *tl* tu súvisí so zákonitostami vývinu psl. skupín **TǫrT*, **TǫlT*, **TǫrT*, **TǫlT*, mechanizmami zániku a vokalizácie jerov, spôsobmiprehodnocovania prozodických vlastností slov a s vývinom slabikotvorných spoluhlások *r* a *l* (na rozdiel od češtiny v severozápadnej stredoslovenskej a príľahlej západoslovenskej – považskej a trnavskej – oblasti sa sonóry *r* a *l* hodnotili ako slabičné už pred zánikom jerov, zatiaľ čo v iných oblastiach bol vývin odlišný; bližšie pozri Krajčovič, 1988, s. 77 an.). Stav v českom ekvivalente sa vysvetľuje vývinom spoluhláskových skupín po zániku slabých jerov, konkrétne ako zánik spoluhlásky v konsonantickej skupine v dôsledku artikulačnej asimilácie (*stlúp* > *slúp*; *městské* > *měské* a pod.; pozri Kosek, 214, s. 71). Oproti

²² Podľa školskej príručky z 19. stor. ide o „zvláštní proměny souhlásek“, ktoré „vznikají nenávistí češtiny ku skupeninám souhláskovým, mluvídlu jejímu nesnesitelným“ (Kunz, 1873, s. 17). V ich rámci „souhlásky, ač jinak podstatně ku kořenu náležejíce, vysouvají se buď za příčinou libozvučnosti anebo z příčiny té, že skupeniny jejich mluvídlu českých úst oblíbeny nejsou“ (tamže, s. 18).

tomu *l*-ové príčastie s odstránenou skupinou *dl* z pôvodného stavu (krátko po zániku slabých jerov) **šedl*, **šdla* (porov. poľské *szedł*, ale *szła*) poznáme vďaka jeho širokému rozšíreniu v slovenčine (porov. tvary s vkladným vokálom typu *padol*, *plietol*), v ktorej sa tento stav (podobne ako menej rozšírený tvar *jeu*; pozri napr. Pauliny, 1963, s. 30; Krajčovič, 1988, s. 305; Stanislav, 1967, s. 358), vysvetľuje nepravidelnosťou, t. j. izolovanosťou od podoby prízvukových tvarov²³ (pozri Stanislav, 1967, s. 367 a tam uvedené zdroje). Pritom je však možné, že zjednodušenie *dl* > *l* nastalo po zániku slabého jeru najskôr v tvare **šdla* > *šla* a analógiou sa rozšírilo aj do mužského rodu (takto Trávníček, 1926, s. 118 – 119; zdá sa pritom, že prechodný stav sa konzervuje v poľštine). Ani v tomto prípade nejde o nezápadoslovanský jav.

Aj ďalšie neskoršie zmeny *dl*, *tl* > *l* sú prevažne bezprostredne späté s vývinom neslabičných sonánt po zániku slabých jerov, ktorý vyvolal rozsiahle zmeny v štruktúre slabiky. V slovenčine krátko po zániku jerov začali vznikať zatvorené slabiky aj v slovách a tvaroch zakončených na zoskupenie konsonant + sonóra (*r*, *r'*, *l*, *l'*, *n*, *ň*) a uplatnilo sa striedanie: v strednej slovenčine *o/Ø* pred tvrdými spoluhláskami (*vietor*, *vetra*; *padol*, *padla*) a *e/Ø* pred mäkkými spoluhláskami (*mysel'*, *mysli*); v západnej a východnej slovenčine striedanie *e/Ø* a *'e/Ø*; nové slabiky vznikali aj na začiatku slov odstraňovaním zoskupenia sonóra + konsonant (Krajčovič, 1988, s. 76). Podobne Eugen Pauliny (1963, s. 132) uvádza, že pri odstraňovaní skupiny „konsonant + sonóra“ na konci slov ide vlastne o tzv. vkladné samohlásky, pričom „výber vkladnej samohlásky na konci slova sa v strednej slovenčine spravuje podľa toho, či bola sonóra pôvodne mäkká alebo tvrdá. Keď bola sonóra pôvodne mäkká, vkladá sa vokál *e*, napr. *kašľb* > *kašeľ*, *mysľb* > *mysel'*, *ogňb* > *oheň*, *pěsňb* > *pieseň*, *kazňb* > *kázeň*, keď bola pôvodne tvrdá, vkladá sa vkladné *o*: *větrьb* > *vietor*, *къмотрьb* > *kmotor*, *блазньb* > *blázon*, *Qgrьb* > *Uhor* (tamže, s. 132). V slovenčine sa teda vývin vyznačoval „výraznou tendenciou, ktorá okrem spojenia konsonant + sonóra vylučovala na začiatku prvých slabík v slove následnosť sonóra + šumová spoluhláska + sonanta, resp. zrkadlovú následnosť týchto hlások na konci slova, t. j. sonanta + šumová spoluhláska + sonóra“ (Žigo, 2012, s. 24). Vo výsledku táto tendencia viedla k paralelnému prehodnocovaniu prízvuku, kvantity a k odstraňovaniu napätia konsonant + sonóra vsúvaním vokálu (porov. tamže, s. 24).

Popritom sa poukazuje na paralely medzi stavom v časti slovenských nárečí a stavom v obecnej a spisovnej češtine vo vzťahu k východoslovenským slovesným tvarom 3. os. sg. *ňis*, *pad* a tiež záhorským podobám *vítr*, *bratr* (Nábělková, 2008,

²³ Zdá sa, že faktor formálnej zhody medzi základom *l*-ových príčastí a prízvukových tvarov bol relevantný už v starších obdobiach vývinu jazyka. Aj v stredoslovenských nárečiach, v ktorých sa vyskytujú jednotky typu *šilo*, *ralo*, sa tak zakonzervovali *l*-ové príčastia typu *padla*, *plietla*; *padľb*, *plietľb* > *padol*, *plietol*. Analógia s prízvukovými tvarmi zrejme pôsobí aj pri tvaroch typu *cědla*, *náďdla* v torlacských nárečiach srbčiny (porov. Белић, 1913, s. 139). Porov. aj názory na zachovávanie skupín *dl*, *tl* s neskoršou zmenou na *gl*, *kl* v pskovskom a staronovgorodskom nárečí ruštiny prevažne v slovesných tvaroch na *-li*; Черных, 1954, s. 91.

s. 109; porov. Krajčovič, 2003, s. 110; Krajčovič, 1988, s. 288, 294, 298; tvary *ňes/ňis* tiež poznáme z východnej časti podtatranských nárečí; pozri napr. Krajčovič, 1988, s. 287). Eugen Pauliny charakterizuje tieto javy v rámci opisu vývinu pobočných slabík, ktorý radí k zmenám súvisiacim so zánikom a vokalizáciou jerov (Pauliny, 1963, s. 129). Uvádza (tamže, s. 130 – 131), že v slovenčine v týchto postaveniach namiesto pobočnej slabiky vznikla plná slabika tak, „že nositeľom slabičnosti sa stal vokál, ktorý sa za sonóru vsúval (napr. *ľbgota* > *lgota* > *legota* > *lehota*), alebo pred sonóru predsúval (*m̂šä* > *mšä* > *omša*), alebo sa stala stavba slova taká, že *r*, *l* mohlo byť slabičné (*r̂žä* > *hrža*), alebo sa utvorilo ešte nejaké iné riešenie (*m̂gla* > *mgla* > ... *hmla*). Zánik spoluhlásky oddeľujúcej sonóru od zvyšku slabiky ako riešenie explicitne nevymedzuje, ako príklad však uvádza „*m̂dloba* > *omdloba*, *dla-ba*, *mlosť* (náreč.)“ (tamže, s. 131), pričom v poslednom prípade ide o zánik spoluhlásky *d*.

Rovnako vývin skupín s neslabičnými sonantami v češtine sa tradične interpretuje ako vývin pobočných slabík (pozri Trávníček, 1935, s. 266 an.; Bělič, 1972, s. 72 – 78; Kosek, 2014, s. 65 – 66). Opisuje sa spôsobom, že v počiatkovej pozícii sa neslabičná sonóra zachovávala (*jmění*, *jsem*, *lháti*, *rty*...), inde zanikala (*jablko* > *japko*, *jsem* > *sem*, *nesl* > *nes*...), vedľa nej sa ustálil vokál (*básn* > *báseň*, *sestr* > *sester*, *sedm* > *sedum*, nárečové *nesl* > *nesěl*...), inde zanikla spoluhláska oddeľujúca sonóru od zvyšku slabiky (*sedlka* > *selka*, *tkadlcě* > *tkalce*...) alebo sa zo sonóry stala slabičná spoluhláska (*bratr* > *bratr̂*, *krve* > *kr̂ve*, *nesl* > *nesl̂*, *sedm* > *sedm̂*...) (bližšie pozri Kosek, 2014, s. 65 – 66). V súvislosti so zanikaním spoluhlásky *d* alebo *t* oddeľujúcej sonóru *l* od zvyšku slabiky predložil už skôr František Trávníček argumenty, že v češtine po zániku slabých jerov (a pred vznikom slabičného *l̂*) dochádzalo k pozičnému odstraňovaniu skupín *dl*, *tl* (na konci slabík: *selský* miesto *sedlský*; *Selce* miesto *Sedlce*; oproti zachovávaniu medzi dvomi samohláskami, resp. po samohláske, ale nie pred spoluhláskou) s prípadnou unifikáciou slovného základu podľa G sg. (*Selec* miesto pohodlného *Sedlec* podľa genitívu *Selce* miesto nepohodlného *Sedlce*; Trávníček na dôvažok pri toponymách typu *Selce* predpokladá miesto pl. tantum pôvodný sg. neutier; pozri Trávníček, 1926, s. 133 an.).

Je možné, že zánik spoluhlásky oddeľujúcej sonóru od zvyšku slabiky bol ako jeden zo spôsobov prehodnocovania slabičnej štruktúry po zániku slabých jerov prítomný aj v západnej slovenčine. Potenciálne o tom môže svedčiť časť zápisov a podôb západoslovenských proprií (najmä toponým) s *l* < *dl*, ktoré uvádza Ján Stanislav (1967, s. 360 – 362), Ján Doruľa (1972, s. 303), Vlado Uhlár (1986), Martin Pukanec (2013, s. 85 – 86) a i. a ktoré zväčša možno vysvetliť na báze odstraňovania spoluhlásky oddeľujúcej sonóru od zvyšku slabiky (*Jelka* miesto *Jedľka/Jedlka*, *Selka* miesto *Sedlka*, *Selčany* miesto *Sedlčany*, *Na selci* miesto *Na sedlci*; *Solčianky* zo *Selčianky* miesto *Sedlčianky*; *Selce* miesto *Sedlce*; priezvisko *Selský* miesto *Sedlský* a pod.). Ešte väčší počet prípadov vysvetlíme, ak k výkladu priberieme vyrovnávanie základu slova podľa G sg. (*Jedlec*, G sg. bez vkladného vokálu

Jedlca > *Jelca*, odtiaľ *Jelec*; *Selec*, G sg. bez vkladného vokálu *Sedlca* > *Selca*, odtiaľ *Selec*). Vyrovnávanie tvarotvorného základu substantív podľa G sg. poznáme aj z časti slovenských, najmä západoslovenských, nárečí, v ktorých v tomto smere vývin korešponduje s češtinou (takto Stanislav, 1967, s. 391, ktorý dodáva, že aj v strednej slovenčine zrejme pred ustálením dnešného stavu existovalo kolísanie); *domček*; G sg. pôvodne *domečka*; odtiaľ *domeček* (porov. s usúvzťažnením obdobného vyrovnávania v češtine so vznikom českých toponým typu *Selec*; Trávníček, 1926, s. 115). Výsledky tohto procesu poznáme aj zo slovenských vlastných mien typu *Ďureček* (pozri Jánošík, 1948/49, s. 213 – 215) a tiež z folklórneho slovesného materiálu na širšom slovenskom území (pozri napr. Marsinová, 1970, s. 357). Korešpondenciu so stavom v češtine podčiarkuje aj fakt, že toponymá typu *Selce* ani v slovenčine pôvodne nepredstavovali pluráliá tantum, ale neutrá so singulárovou paradigmou (porov. Uhlár, 1986, s. 309 a Trávníček, 1926, s. 116). Na rozšírenie novej zmeny *l* < *dl* na západe Slovenska mohlo do istej miery vplývať aj uplatňovanie stredoslovenského slova *selo* „poľnohospodárska usadlosť pozostávajúca z pôdy o rozličnej výmere podľa bonity (z domu, dvora) al. jej časť (najmenej 1/8), ktorú dával zemepán svojim poddaným do trvalého al. dočasného užívania, sedliactvo“ (Historický slovník slovenského jazyka, 2000, s. 234; pozri aj Doruľa, 1972; Doruľa, 1973; Uhlár, 1986; porov. Stanislav, 1967, s. 357), pričom relevantné mohlo byť aj jeho špecifické významové uplatnenie. Základ nášho vysvetlenia však spočíva v odstraňovaní napätia konsonant + sonóra po zániku slabých jerov a vyrovnávaní základu slov podľa G sg., ktorým síce nemožno vysvetliť všetky výskyty toponým s *l* na mieste staršieho *dl* (porov. napr. *Močidlany* či *Křídlovice* so stredovekými zápismi s *l* na mieste predpokladaného *dl*), široká možnosť uplatnenia tohto interpretačného kľúča a paralelný stav v češtine však poukazuje na nanajvýš vysokú pravdepodobnosť neskoršieho zjednodušovania týchto skupín v rámci odlišného procesu ako praslovanská zmena *dl, tl* > *l*.

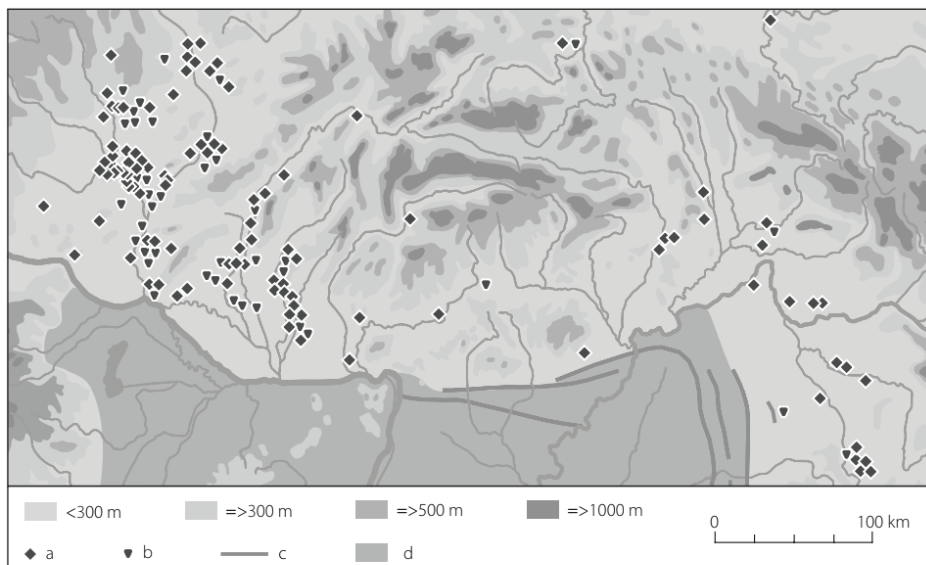
Delimitácia archaickej zmeny *dl, tl* > *l* a zmien spojených s prehodnocovaním slabičnej štruktúry po zániku slabých jerov predstavuje komplikovaný problém. Prikláňame sa pritom k názoru, že v období bezprostredne po zániku a vokalizácii jerov a pred ustálením výsledkov prehodnocovania slabičných štruktúr s neslabičnými sonantami prostredníctvom vkladných vokálov, resp. diftongov, minimálne v západnej slovenčine existovala tendencia k odstraňovaniu spoluhlások oddeľujúcich sonóru od zvyšku slabiky ako jeden z viacerých spôsobov eliminácie stavu, keď množstvo slov a ich tvarov nadobudlo novú podobu po zániku slabých jerov. Predpokladáme, že rozsah samotnej psl. zmeny *dl, tl* > *l* v slovách typu *šilo, ralo* v západnom a východnom smere nepresahoval hranice časti dnešných stredoslovenských nárečí.

Rozšírenie reziduálneho psl. dl, tl smerom na juh

Pozoruhodné sú údaje o zachovávaní psl. skupín *dl, tl* v maďarských slovách slovanského pôvodu (pozri nižšie) a tiež v slovinčine a jej nárečiach (Šekli, 2013,

s. 4, 10), resp. v doložených toponymách na širšom území; pozri Stanislav, 1967, s. 367). Situáciu na území obývanom alpskými Slovanmi mohlo v súvislosti s vládou Samovho spojenca Valuka (o ňom pozri napr. Gregorius Turonensis, 1699, col. 645) charakterizovať posilňovanie *dl*, *tl* v opozícii k nezápadoslovanskému *l* < *dl*, ktorého ranú prítomnosť tam možno predpokladať už v súvislosti s migračnými procesmi okolo r. 550 (porov. Šekli, 2013, s. 7; Luthar, 2008, s. 83). Stabilizácia tejto izoglosy mohla hypoteticky prebiehať na základe opozície „svoji“ – „cudzí“ a faktora prestíže, ktorý azda pôsobil počas konfliktu s Avarmi.

Čo sa týka územia dnešného Maďarska, usúvzťažnenie archeologických a lingvistických poznatkov môže napovedať, že ide o zmenu, ktorej výsledky ešte neboli ustálené vo včasnoavarskom období.²⁴ Panónia v tomto období bola bez sklavínskeho osídlenia (Udolph, 1987; Седов, 1994, s. 287 – 289) a malý počet stôp zanechali vtedajší Sklavini na celom súčasnom maďarskom území (Ivanič, 2011, s. 30, 33). Významné náleziská pražskej kultúry pritom zobrazuje nasledujúca mapa (Fusek, 2008, s. 648).

4 Fundstellen der Prager Kultur am nördlichen Rand des Karpatenbeckens. a Siedlung; b Grab, Gräberfeld; c sogenannte Sarmatenwälle; d Awarisches Khaganat in der Frühawarenzeit (nach FUSEK/ZÁBOJNÍK 2003, überarbeitet und ergänzt).

Toponymá v Maďarsku pritom svedčia o tom, že aj v Panónii za *dl* bolo *l* (Stanislav, 1967, s. 217 – 218) i *dl* > *ll* (Stanislav, 1958, 132). Podobne maďarské apela-

²⁴ Popritom však existuje možnosť relatívneho ustálenia zmeny už v závere včasnoavarského obdobia s neskorším vplyvom migračných procesov; pozri nižšie.

tíva slovanského pôvodu, ktoré Jevgenij Chelimskij interpretuje ako substrátovú lexiku, svedčia o prítomnosti *dl > ll* i *l* (Хелимский, 1988, s. 358 – 359; pozri aj Zoltán, 2013, s. 212²⁵). V tejto súvislosti sa ukazuje ako žiaduce vysporiadať sa s Chelimského teóriou, podľa ktorej v predpokladanom panónsko-slovanskom koiné predstavovalo *l < dl* pozičný variant *ll < dl* po spoluhláske, pričom sa uvádzajú maďarské slová a ich predpokladané panónsko-slovanské ekvivalenty: *villa* ‚vidlička‘ < **vidla*; *šilla* ‚šidlo‘ < šidlo; *gerlice* ‚hrdlička‘ < **gʷrdlica*; *zabla* ‚uzda‘ < **zobadlo*; *korcsolya* ‚korčuľa‘ < *kʷrčVdlo*,²⁶ *nyoszolya* ‚lôžko‘ < **nosidlo* (Хелимский, 1988, s. 358 – 359). I keď príklady na konzervovanie výsledkov zmeny *tl > ll* v maďarčine Chelimskij nenašiel žiadne (Хелимский, 1988, s. 359), argumentuje, že v panónskej slovančine zmena *dl, tl > ll* (s pozičným variantom *l*) bola ustálená ešte v predmaďarskom období, pričom ako argument uvádza príklad maďarského slova *vitla* ‚motovidlo‘ zo slovanského **vitblo*, ktorý podľa neho poukazuje na to, že k danej zmene došlo ešte pred zánikom jeroov (Хелимский, 1988, s. 358 – 359). Z toho by na základe úvah niektorých výskumníkov (Хелимский, tamže; pozri aj Zoltán, 2013, s. 212) bolo možné vyvodit’ predpoklad, že v panónskej praslovančine (s predpokladom začiatku utvárania koiné v období Avarského kaganátu; Хелимский, 1988, s. 362) sa na rozdiel od ostatných geminát neodstraňovalo geminované *ll < dl, tl* vznikajúce v určitých pozíciách. Stopy po tomto stave by sa potom zachovali len v nepríbuznej maďarčine, nie však v susedných slovanských jazykoch. Vo vzťahu k slovenčine však Eugen Pauliny argumentuje, že v tých nárečiach, v ktorých je v danej pozícii zdvojené *ll*, je tiež prítomné geminované *nn < dn* a *ňň < dň*, pričom táto zmena je nová a dodnes sa pociťuje ako živá (Pauliny, 1963, s. 31). Rudolf Krajčovič (1988, s. 74), ktorý vyvracia súvis tohto zdvojovania s vplyvom maďarčiny a dáva ho do spojitosti so zachovanými zdvojenými konsonantmi zo staršieho obdobia a zo sykavkovej asimilácie, uvádza, že vznik tejto zmeny najpravdepodobnejšie motivoval proces sykavkovej asimilácie typu *tc > cc*, *tč > čč*, ako aj fakt, že zdvojené konsonanty tu charakterizovali hranicu morfému aj v iných prípadoch. Na súvislosť s novšími ďalšími prípadmi zdvojovania v dôsledku asimilačných procesov novšie poukazuje Ivor Ripka (1999, s. 297). Štúdia Dževada Jahića (1984) ukazuje, že novšie geminácie *dl > ll*, *dn > nn* a *dň > ňň* v slovanských jazykoch treba interpretovať

²⁵ András Zoltán (2013, s. 212) – z hľadiska nami sledovanej chronológie jazykových zmien v istom zmysle ahistoricky – interpretuje *l < dl, tl* v intenciách jeho príslušnosti k bulharskému nárečovému typu. Zmena *dl, tl > l* však zrejme prebehla skôr, ako sa sformoval slovansko-bulharský nárečový typ. Výsledok tejto zmeny poznáme aj z ďalších južnoslovanských jazykov, okrajovejšie aj zo západoslovanských jazykov vrátane slovenčiny. Autor sa voči tvrdeniu o ahistoricite ohradil v práci Zoltán, 2018, s. 173 – 174. Prítom však platí, že po kauzálnej stránke nemožno *l < dl, tl* v slovanských výpožičkách v maďarčine redukovať na vplyv bulharského nárečového typu. Naopak, zmena *dl, tl > l* bola späť už s avarským obdobím a s avarsko-slovanským vplyvom, ktorý sa prejavil aj na územiach, na ktorých nepredpokladáme rozšírenie bulharských nárečových znakov (vrátane územia neskorších stredoslovenských nárečí).

²⁶ Porov. odlišný výklad, napr. Králik, 2015, s. 289.

v širších vnútrojazykových, slovanských aj mimoslovanských jazykových súvislostiach.²⁷ Vo vzťahu k adaptácii slovanských výpožičiek v starej maďarčine treba dať spomínaný proces do súvisu s odstraňovaním spomínaných spoluhláskových skupín v preberajúcom jazyku (porov. Krajčovič, 1988, s. 74). Príklad adaptácie slovanského *vítbło* nepoukazuje na to, že by v ňom bolo malo vzniknúť zdvojené *ll*, keby sa v stredovej pozícii nevyskytoval *jer*; svedčí len o tom, že k realizácii zmeny *tl, dl > l* došlo pred zánikom slabých *jerov*, čo možno aj vo vzťahu k danému príkladu podložiť paralelami z južnoslovanských jazykov.²⁸ Lexikálna báza, z ktorej Chelimskij odvodzuje závery o pozičnej variantnosti, je príliš malá na vyvodenie spoľahlivých záverov, ktoré by sa na dôvažok mali zhodovať s poznatkami o fonologických procesoch v praslovančine (odstraňovanie vznikajúcich gemínat) a v neskorších slovanských a neslovanských jazykoch (vývin spoluhláskových skupín *dl, dn* a *dň*).

Uzatvorme, že *ll* v maďarských slovách slovanského pôvodu pochádza z *psl. dl*, ktoré sa zmenilo na geminovaný konsonant až oveľa neskôr, ako prebehla nezápadoslovanská zmena *dl, tl > l*. Rozsah rozšírenia reziduálneho *dl, tl (> ll)* môže napovedať, že v období uskutočnenia tejto zmeny prebiehala expanzia západoslovanského javu na juh, a to bez toho, aby súčasne prebiehala porovnateľná expanzia nezápadoslovanského stavu smerom na sever (porov. však nižšie časť o skoršom rozšírení izoglosy *dl, tl > l* na sever). Táto expanzia na panónske územie mohla korelovať s krízou v kaganáte a jej prekonávaním prostredníctvom začínajúceho procesu prechodu na kultúrno-ekonomický model života charakteristický pre západných Slovanov. Popritom však existuje možnosť, že v období krízy v Avarskom kaganáte zmena už bola (relatívne) ustálená a že expanzia reziduálneho *dl, tl* južným smerom je výsledkom neskorších migračných procesov, najmä osídľovania častí Panónie po vyhnaní Avarov na začiatku 9. stor. (porov. Ratkoš, 1964, s. 83, 87).

Skoršie rozšírenie dl, tl > l na sever

V západnej časti dolnolužickosrbských nárečí poznáme zmenu *dl > l* (*buliś* ‚bývať‘ miesto *bydliš*; *jezdžilo* ‚prístav v Spreewalde‘ miesto *jezdźidło*; *kaľub* ‚kadlub, žľab‘ miesto *kadlub*; *kšiło* ‚rypák‘ miesto *kśidło*, *rało* ‚radlo‘ miesto *radło*, pomenovanie sídla *seliščo* miesto *sedliščo*, *wiły* ‚vidly‘ miesto *widły*, *žreło* ‚prameň, žriedlo‘ miesto *žredło*; bližšie pozri Илгустер-Илгубу, 1983, s. 34;

²⁷ Jahić (1984, s. 83) na základe dialektologických výskumov vo vzťahu ku geminácii sonánt konštatuje jej malý kompaktný výskyt v srbochorvátskych, ruských a slovenských, veľký difúzny výskyt v bulharských a ukrajinských a veľký kompaktný výskyt v bieloruských nárečiach.

²⁸ Zo slovinčiny (*vítel* ‚navijak‘), chorvátčiny (*vitlo* ‚navijak‘; *vitao*, nárečovo aj *vitl*, *vito* ‚zadné vratidlo krosien‘); srbčiny (*vitao* ‚kladka‘; nárečovo *vital* ‚vratidlo krosien‘), bulharčiny (*вѣтло* ‚vrtuľa‘, ‚lodná skrútku‘); popritom sa uvádza aj starosloviensky ekvivalent bez stredového *jeru* (*vítb* ‚stroj‘; pôvodne zrejme ‚cievka‘, ‚motovidlo‘). Bližšie pozri Miklosich, 1865, s. 65; Villnow Komárková, 2010, s. 80 a tam uvedené zdroje. Jana Villnow Komárková (2010, s. 78) pritom uvádza, že v rámci tkáčskej terminológie v srbčine a chorvátčine ide o novšie výrazy.

Шуцреп-Шевц, 1976, s. 75; porov. aj Шуцреп-Шевц, 2002). Je vysoko pravdepodobné, že zmena *dl*, *tl* > *l* charakterizovala jazyk predkov Lužických Srbov už v čase ich príchodu do Lužice. I keď viacerí autori hodnotia tento jav ako novší (Stanislav, 1967, s. 366; porov. aj Pukanec, 2013, s. 86), podľa iných názorov ide o psl. fonetický archaizmus (Шуцреп-Шевц, 1983, s. 34, porov. aj Шуцреп-Шевц, 2002). Na základe viacerých indícií (*dl* > *l*; ďalej napr. *-om* < *омъ* miesto *-ъмъ* v I sg. maskulín z *wjelkom*, *ze synom* a koncovka *-mo* v 1. osobe plurálu verb) sa usudzuje, že protolužickosrbčina bola pôvodne bližšia nezápadoslovanským dialektom (Шуцреп-Шевц, 1983, s. 36; pozri aj Шуцреп-Шевц, 1976). Existujú archeologicky fundované názory, že Srbi podobne ako Anti pôvodne obývali oblasť Čiernomoria a svoj názov získali v podmienkach slovansko-iránskej symbiózy. Impulzom pre ich migráciu sa stal vpád Avarov, ktorého výsledkom časť Srbov odišla na Balkán a iná časť na stredný Dunaj, ktorý však opustila krátko pred osídlením oblasti Lužice (pozri Седов, 1995, s. 332). Preto je pravdepodobné, že protolužickosrbské obyvateľstvo si so sebou prinieslo archaické nezápadoslovanské javy, pričom ďalší jazykový vývoj v tejto oblasti už mal prevažne západoslovanský priebeh. Medzi spomínané javy zrejme patrila aj zmena *dl*, *tl* > *l*. Treba však odmietnuť názor, že zmena *dl* > *gl*, *tl* > *kl* v počiatočných pozíciách v centrálnych a východných dolnolužickosrbských nárečiach má archaický nezápadoslovanský charakter, a to rovnako ako zmena *dl*, *tl* > *l* (Шуцреп-Шевц, 1976, s. 75; pozri aj Шуцреп-Шевц, 1983, s. 34). Príklady *glujki* 'dlhý', *gla* 'pre'; *zamglec* 'zoslabnúť', *klusty* 'tučný', *klocys* 'tlačiť' svedčia o tom, že k tejto zmene došlo až po metatéze likvid (**tolčiti*), resp. prehodnotení skupín **TbrT*, **TblT*, **TbrT*, **TblT* (**dьlgь*, **mьdblěti*, **tlstь*) či všeobecne po zániku slabých jerov (**dьl'a*).²⁹ V hypotetickej rovine možno vysloviť predpoklad, že v období Dervanovho Srbska (Dervan bol Samovým vazalom asi od r. 631; pozri Gregorius Turonensis, 1699, col. 642) dochádzalo na základe faktora prestíže skôr k čiastočnému vytláčaniu pôvodného *l* < *dl*, *tl* západoslovanským *dl*, *tl*.

Napokon, rozšírenie psl. zmeny *dl*, *tl* > *l* do dnešnej stredoslovenskej oblasti zrejme prebehlo na základe podobných mechanizmov ako rozšírenie výsledkov II. a III. palatalizácie v predchádzajúcom období (pozri vyššie).

²⁹ Podobne zmena *dl* > *gl*, *tl* > *kl* na začiatku slov, známa z niektorých regiónov stredoslovenskej oblasti (liptovské *glhí*, *kľcr*), odráža tendenciu odstrániť *dl*, *tl* v prostredí, v ktorom bolo *l* za staré nealternačné *dl*, *tl* (*zubalo*, *šilo*) (pozri Krajčovič, 1988, s. 76). Neskoršiu zmenu *dl*, *tl* > *gl*, *kl* poznáme aj z kajkavských nárečí (Celinić, 2011, s. 53 – 54). Podobnú zmenu poznáme zo pskovskej a staronovgorodskej nárečovej zóny a sčasti zo severopoľských a kašubských nárečí (Молдован – Скорвид – Кибрик a kol., 2005, s. 20; Молдован – Скорвид – Кибрик a kol., 2017, s. 20). V súvislosti so pskovskými a staronovgorodskými nárečiami sa uvádza súvis s vývinom v neďalekých lotyšských a litovských nárečiach; porov. litovské *egle* 'jedľa' a *gerklė* 'hrdlo'; pozri Черных, 1954, s. 91). Ide tu predovšetkým o slovesné tvary na *-li*, slovo *жерезло* (Черных, 1954, s. 91) a onomastický materiál (pozri napr. Васильев, 2012, 394 – 397).

Zhodnotenie a odhad absolútnej chronológie šírenia výsledkov zmeny $dl, tl > l$.

Ak odhliadneme od neskorších procesov súvisiacich s vývinom slabíčných štruktúr po zániku slabých jerov, zmenu $dl, tl > l$ treba ohraničiť pomerne širokým obdobím, ktoré, ako sa zdá, možno rozdeliť na viaceré fázy. Začala sa zrejme približne okolo polovice 6. stor. (o čom svedčí aj jej realizácia v dolnolužickosrbských nárečiach). V ranoavarskom období mohlo dôjsť k rozšíreniu zmeny $l < dl, tl$ na stredoslovenskom území. Už v tomto období prebiehali kontakty medzi západnými Slovanmi a obyvateľstvom Avarského kaganátu v panónskej oblasti, ktorej územie ležalo pri dôležitých obchodných tepnách, z ktorých dunajská zohrávala dôležitú úlohu v obchode s Franskou ríšou; využíval sa pritom tok Dunaja i staré rímske suchozemské trasy popri ňom (Čilinská, 1996, s. 166). K rozšíreniu reziduálneho dl, tl do Panónie však došlo pravdepodobne až v neskoršom období. Zmena zrejme prebiehala v období Samovho povstania; výsledkom tohto vývinu je vymedzenie izoglosy dl, tl na hraniciach súčasnej západoslovenskej oblasti, jej stabilizácia na časti slovinského a rozšírenie tohto javu na časti lužickosrbského jazykového územia. Ak reziduálne dl, tl na území Panónie nie je výsledkom neskorších migračných procesov (porov. vyššie), tak zrejme platí predpoklad, že počas prekonávania krízy v Avarskom kaganáte, ktoré predstavuje začiatok intenzívneho kultúrneho prispôsobovania obyvateľstva kaganátu západným Slovanom, došlo k rozšíreniu dl, tl zo severu na dnešné maďarské územie. Zmenu časovo vymedzujeme približne rokmi 550 – 680, čo zodpovedá aj širšiemu Lamprechtovmu odhadu (Lamprecht, 1973, s. 122), pri predpoklade neskoršieho migračného rozšírenia dl, tl do Panónie približne rokmi 550 – 650.

OBDOBIE NESKOROAVARSKÉHO KAGANÁTU. METATÉZA LIKVÍD, ZMENY „PRED JOTÁCIOU“

V neskoroavarskom období pokračoval proces kultúrneho a hospodárskeho poslovančovania Avarov, ktorý prebiehal od polovice 7. stor. (Botík, 2007, s. 21 – 22; Ratkoš, 1988, s. 24; pozri aj Ruttkay, 2006, s. 182). Zároveň s týmto procesom sa praslovančina stáva všeobecným dorozumievacím jazykom v kaganáte. Existujú pritom aj historické doklady o existencii mocensky relevantných osobností, ktoré boli súčasne slovanskej a avarskej príslušnosti (pozri Ratkoš, 1988, s. 25; Steinhübel, 2004, s. 54). Riadiace centrum kaganátu sa v tomto období presúva do medziriečia Dunaja a Tisy,³⁰ ktoré predstavuje oblasť bezprostredne priľahlú k dnešnému stredo-

³⁰ Nesvedčia o tom len franské pramene z obdobia likvidácie kaganátu a poavarského obdobia, podľa ktorých sa tzv. hringy predstavujúce sídlo kagana nachádzali v medziriečí Dunaja a Tisy (k tomu napr. Pertz, 1826, s. 37; Pertz, 1829, s. 748; Palacký, 1835, s. 321; Riché, 1993, s. 108), ale aj novšie výskumy a syntézy, ktoré centrum kaganátu v tomto období umiestňujú do medziriečia, resp. do jeho strednej tretiny (Kiss, 1996, s. 90; Szentpéteri, 1996, s. 154 – 159; Szentpéteri, 2013, s. 169 an.; Pohl, 1988, s. 306 – 308; Wolfram, 1987, s. 258 – 259; Kiss, 1988, s. 85; Cociş – Gáll – Urák – Ursuțiu, 2016, s. 66; Older, 2012, s. 49).

slovanskému územiu. Je pravdepodobné, že hlavné mocenské centrum sa (vzhľadom na svoje dominantné postavenie v etnicky heterogénnom avarskom priestore) v jazykovej oblasti prispôbovalo severnej periférii v menšej miere než oblasti, v ktorých pod slovanským vplyvom dochádzalo k zmene spôsobu života Avarov, resp. k bezprostrednému kultúrnemu prekryvaniu a tzv. slovansko-avarskej symbióze. Preto možno skôr predpokladať vyššiu mieru jazykového vplyvu severnej periférie v tých častiach kaganátu, ktoré priliehali k severným oblastiam s vyššou koncentráciou západoslovanských javov. Zároveň sa prehĺbil proces vzájomného jazykového ovplyvňovania západných Slovanov a nezápadoslovanského (stredodunajského) obyvateľstva Avarského kaganátu (pri ktorom predpokladáme vyššiu mieru kultúrnej afinity so slovanskou perifériou ríše) i miera hospodársko-kultúrneho a jazykového vplyvu Slovanov v rámci kaganátu. Proces ovplyvňovania v tejto fáze vývinu bol obojsmerný; súčasne so „slavizáciou“ Avarov (resp. aj prispôbovaním kultúrne avarizovaných nezápadných Slovanov západným Slovanom) prebiehal proces kultúrnej „avarizácie“ Slovanov (v tomto duchu Ratkoš, 1988, s. 24 – 25).

Toto obdobie zároveň charakterizuje územný rozmach Avarského kaganátu a expanzia jeho kultúrneho vplyvu do nových oblastí. Okolo polovice 7. stor. začínajú Avari prenikať na juhozápadné Slovensko, postupne sa zväčšuje hustota slovansko-avarského osídlenia aj v oblastiach dnešného severozápadného Maďarska, Dolného Rakúska a Burgenlandu; na južnej Morave a zrejme aj na väčšine územia dnešného Záhoria pretrváva dominantne slovanské osídlenie (Tóth, 2011). Podobná prevaha slovanského obyvateľstva kontinuálne pretrváva aj v tých oblastiach územia dnešného Slovenska, ktoré boli za severnou hranicou kaganátu (pozri Zábojník, 2002; súčasťou kaganátu bolo približne až 15 % územia Slovenska, porov. Zábojník, 1999, s. 190). Pritom sa zväčšuje kultúrny vplyv Avarov na obyvateľstvo slovanských území: na dnešnom juhozápadnom Slovensku a v južnom Pomoraví sa v slovanských hrobách od 7. stor. nachádzajú avarske predmety (Lutovský – Profantová, 1995, s. 41). Moravskí Slovania pritom používali avarske predmety ako módne a moderné, napodobňujúc elitu v kaganáte (Poláček, 2008, s. 588). Vplyv avarskej materiálnej kultúry sa v poslednom polstoročí existencie kaganátu šíri aj do oblastí dnešných Čiech, Poľska (pozri Curta, 2004, s. 145; tam aj ďalšie pramene) a tiež Nemecka (Čilinská, 1992, s. 19). Na Morave a ďalších územiach sa objavujú nálezy keramiky spriaznenej s podunajským typom spájaným so Slovanmi (Čilinská, 1992, s. 18 – 19), ktorých kultúra súvisí s predchádzajúcimi antskými kmeňmi. Pozoruhodné je, že isté prvky tohto typu prevzali a ďalej rozvíjali veľkomoravskí hrnčiari (Čilinská, 1992, s. 18). Podobne sa po zániku Avarského kaganátu v predveľkomoravskom i veľkomoravskom období rozvíja zdobenie náušníc pripomínajúce náušnice z avarského kultúrneho okruhu (Chorvátová, 2017, s. 116 – 120). Existujú pritom aj skutočnosti, ktoré môžu hypoteticky naznačovať reziduálnu popularitu nomádskych zvykov v prostredí slovanských kniežat v 9. stor. (porov. Lutovský – Profantová, 1995, s. 86; Pukanec, 2013, s. 27; Měřinský, 2004, s. 15).

Javy materiálnej kultúry spájané s avarskými elitami boli Slovanmi počas obdobia neskoroavarského kaganátu (a reziduálne aj v neskorších obdobiach) vnímané ako prestížne. To isté sa zrejme týka aj javov nemateriálnej kultúry. Vzhľadom na prestížne postavenie bojovníkov ich reč napodobňovali zvyšné časti populácie (takto napr. Pritsak, 1983, s. 362), čím mohlo dôjsť k rozšíreniu niektorých výslovnostných javov, ktoré sa po svojom ustálení zachovali aj napriek neskoršej strate avarskej prestíže a eskalácii nepriateľských postojov Slovanov voči Avarom na začiatku 9. stor. (o nej napr. Steinhübel, 2004, s. 56 an.).

Vhodným príkladom je výsledok metatézy **orT*, **olT* pod cirkumflexovou intonáciou. Metatéza likvid bola živá azda v 7., nepochybne však v 8. stor. (pozri Stanislav, 1967 s. 133; Lamprecht, 1978, s. 145; Kapović, 2008, s. 260; Сурпун, 1989, s. 154). Fakt, že Rudolf Krajčovič (1981, s. 16) ju zaraďuje k najstarším, pomigračným psl. javom, azda súvisí s vplyvom názorov ruského slavistu Samuila Bernštejna, ktorý metatézu likvid, o. i. pre jej súvis so zákonom otvorených slabík, radí k javom z 3. – 5. stor. (Бернштейн, 2005, s. 220). Je však pomerne nepravdepodobné, že by bola takáto zmena kontinuálne živá v priebehu piatich storočí. Zdá sa, naopak, že ide o zmenu, ktorá je neskoršieho datovania (Pukanec, 2008, s. 55). Podľa Jána Stanislava (1967, s. 129) táto zmena svedčí o zblížení „západných Slovanov s južnými“, pričom však, ako Stanislav upozorňuje, predkovia Slovákov v Panónii i v povodí Dunaja boli v danom čase v područí Avarov. Jednotlivé slová s nezápadoslovanským priebehom metatézy **orT*, **olT* (pod cirkumflexom) > *raT*, *laT* sú nekompaktne, resp. vejárovito rozšírené v rôznych častiach Slovenska (pozri Novák, 1933). I keď ide o typický stredoslovenský jav, slová, ktoré sa sem zaraďujú, nemajú rovnaké rozšírenie. Územie, na ktoré je tento jav obmedzený, zaberá Oravu, Liptov, Turiec, východnú a hornú Nitru, Tekov, Zvolen, Hont, Novohrad a západnú časť Gemera (v týchto oblastiach sa čo do rozsahu lexikálnych jednotiek vyskytuje široko, nie však dôsledne; napr. *rovný*, *rozum*, *rol'a*; porov. však toponymá *Raveň*, *Ravence*, *Ravný diel*; miestami apelatívum *razum*; pozri Uhlár, 1991; Stanislav, 1967, s. 325 an. 334). Niektoré z takýchto slov sa však v „stredoslovenskej podobe“ vyskytujú ešte ďaleko na západnom Slovensku, resp. (v prípade izolovaných lexém) prenikli aj do stredných i východných častí Gemera (Pauliny, 1963, s. 31 – 32). V západnom smere (vo viacerých hláskoslovných variáciách) poznáme takéto slová z hornotrenčianskych, hlohovských, trnavských a záhorských nárečí (Krajčovič, 1988, s. 206, 212, 219, 229; k stavu v časti hornotrenčianskych nárečí pozri Smatana, 1994, s. 107 an.).

O nezápadoslovanskom priebehu metatézy likvid máme doklady aj zo západoslovenského či českého prostredia a zároveň poznáme doklady vlastných mien príslušníkov moravských elít na *raT* z 9. stor. (*Rastiz* – *Rastitius* – *Restitius*.../*Rasticъ*, *Rasticlao*/*Rastislavъ*, *Rasmene*/*Razmenъ*? – pozri Stanislav, 1967, s. 116, 326; Pukanec, 2013, s. 86), ktoré možno zasadiť do kontextu reziduálnej prestížnosti javov súvisiacich s avarskou kultúrou. Slová s nezápadoslovanským výsledkom spomínanej metatézy nachádzame aj v rámci apelatív i toponým v češtine (*ratolest* < *letorastl*,

racochác < *raz-socháč*, *Ráztoky*, *Raveň*, *Rasochy*, *Rastice*, *Ralsko*; pozri Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 38; ďalšie príklady uvádza Pukanec, 2012, s. 86). Zdá sa, že skoršie širšie rozšírenie izoglosy *raT*, *laT* < **orT*, **olT* (pod cirkumflexom) do istej miery potvrdzuje aj onomastický materiál zo Slovenska (chotárny názov *Rakici* pri Boleráze, zápisy obce *Rozvadze* pod Trenčínom *Razowah* 1212 a *Razwag* 1245, rodné meno *Razowoda* 1478 a pod.; Stanislav, 1967, s. 325 – 326; Pukanec, 2012, s. 86). Preto miesto predpokladu, že prípady **orT*, **olT* (pod cirkumflexom) > *raT*, *laT* na západnom Slovensku a vo východnejších častiach Gemera sú nepôvodné, prinesené iba neskoršie kolonistami stredoslovenského pôvodu, resp. že sa sem rozšírili zo stredoslovenského územia až neskoršie (Pauliny, 1963, s. 32; obdobne aj Krajčovič, 1957), navrhujeme vnímať ich ako výsledok vplyvu prestížnosti výslovnosti vlastnej osobám z avarských mocensko-správnych štruktúr a mocenského usporiadania daného priestoru azda už v čase realizácie danej psl. zmeny (značná časť najmä juhozápadného Slovenska dokonca predstavovala súčasť kaganátu, pričom predpokladané avarské mocenské centrá na Slovensku mohli ležať v oblasti Komárna a Devína; pozri Steinhübel, 2004, s. 42, 45). Táto výslovnosť zrejme bola v avarskom prostredí rozkolísaná na územnom a sociálnom základe (v medzirieči Dunaja a Tisy priľahlom k stredoslovenskej oblasti predpokladáme konzervatívnejší nezápadoslovanský vývin, t. j. menší vplyv nárečového stavu zo severnej periferie kaganátu). V tejto súvislosti sa ponúka vysvetlenie, že pôvodný územný rozsah nezápadoslovanského priebehu zmeny bol pôvodne širší (porov. Pukanec, 2012, s. 84 ; Stanislav, 1967, s. 325; oproti nemu Pauliny, 1963, s. 32). Vzhľadom na vejárovitosť, resp. nekompaktnosť rozšírenia jednotlivých lexikálnych jednotiek s *raT*, *laT* < **orT*, **olT* na dnešnom západnom Slovensku však predpokladáme, že i tu, rovnako ako na východnejšom gemerskom území, sa realizovala najskôr hláskoslovná zmena **orT*, **olT* > *roT*, *loT*. Prakticky súbežne však v lexikálnej rovine mohol začať prebiehať proces prijímania jednotlivých slov s *raT*, *laT* < **orT*, **olT*, pričom základom tohto procesu mohla byť prestížnosť nezápadoslovanskej výslovnosti časti elit Avarského kaganátu.

V rámci lingvistického materiálu maďarskej proveniencie, prostredníctvom ktorého Jevgenij Chelimskij rekonštruje predpokladané panónsko-slovanské koiné, prevažujú príklady na **orT*, **olT* > *roT*, *loT* (Хелимский, 1988, s. 357; psl. *o* sa v starej maďarčine spravidla adaptovalo ako zatvorené *a*, psl. *a* ako otvorené *á*; pozri tamže, s. 357; porov. aj Zoltán, 2013, s. 212). K príkladom patrí maďarské *rab* ‚otrok, zajatec‘ < **robъ* < **orbъ* (porov. slovenskú lexému *rab*; bližšie Doruľa, 1971) a ďalej príklady, ktorých ekvivalenty s výsledným *roT*, *loT* poznáme aj zo strednej slovenčiny: maďarské *rabota* ‚práca, robota‘ < **robota* < **orbota* a *ladik* ‚loďka, pramica‘ < **lod-* (**lodyka?*) < **old-*. Z názvov drevín s pôvodným **orT*, **olT* pod cirkumflexom je pozoruhodný prípad maďarského nárečového *rakottya* < **rokytje* < **orkytje*. S rastlinstvom súvisí aj uvádzaný príklad nárečového maďarského označenia sadenice *rásád* < **razsad* < **orzsadъ* (Хелимский, 1988, s. 357). Tieto príklady potenciálne poukazujú na reciprocitu vplyvu avarsko-slovanského

koiné a jazyka západných Slovanov, ktorý sa v južnom smere azda realizoval na základe atraktivity usadlého spôsobu života (porov. Boček, 2014, s. 62 a tam uvedené pramene) a v severnom smere na základe prestíže statusu bojovníka. Na základe týchto príkladov by bolo možné vysloviť predpoklad, že v avarsko-slovanskom koiné mala metatéza **orT*, **oIT* nejednotný priebeh, ktorý súvisel so vznikom horizontálnej interakcie západných Slovanov a Avarov v spojitosti s postupujúcou slavizáciou avarskej zložky populácie. Je možné, že predpokladaná variantnosť výsledkov metatézy **orT*, **oIT* pod cirkumflexom súvisela so sociálnou a územnou stratifikáciou obyvateľstva kaganátu (s výraznejším zastúpením nezápadoslovanského priebehu v medzirieči Dunaja a Tisy a v príľahlej stredoslovenskej oblasti) a s povahou stykov medzi avarskými a západoslovanskými časťami populácie. Popritom však treba opäť pripomenúť, že slovanskú lexiku v maďarčine treba z hľadiska formulovania predkladov o podobe avarsko-slovanského koiné vnímať s veľkou opatrnosťou, keďže minimálne časť týchto slov môže predstavovať adstrátovú lexiku a keďže aj v predmaďarskom období dochádzalo k migračnému prekryvaniu slovanského obyvateľstva rôznej proveniencie, napr. aj v častiach Panónie po vyhnaní Avarov na začiatku 9. stor.

Zo zostávajúcich javov sú významné tzv. zmeny „pred jotáciou“, osobitne nedostatok epentetického *l'* a palatalizácia alveolár. Epentetické *l'* vzniklo v inoslovanskom prostredí azda (zrejme s predstupňom so zdvojenými mäkkými labiálami; porov. Boček, 2012, s. 132) okolo r. 750 (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 55); v psl. jazyku v priestore strednej Európy sa však nevytvorilo; výsledkom je jeho absencia v slovenčine (Krajčovič, 1981, s. 19; Stanislav, 1967, s. 132). Existujúce príklady (Stanislav, 1967, s. 347, 348; Pauliny, 1963, s. 23 – 24) pozostatkov prítomnosti tejto hlásky v slovenčine (Pauliny, 1963, s. 23 – 24; Pukanec, 2010, s. 39) môžu svedčiť najmä o tom, že v západnej slovančine jestvoval istý „nábeh“ k jeho vytvoreniu, prípadne tiež o neskorších kolonizačných vplyvoch, resp. o zahmlievajúcich slovotvorných procesoch. Epentetické *l'* pravdepodobne tiež absentovalo v panónskej slovančine, z ktorej sa ako príklad zmeny **bj > bl'* uvádza len rekonštruované východisko maďarského slova *gereblye* (Хелимский, 1988, s. 358); *l'* sa tu však, rovnako ako v slovenskom ekvivalente *hrable*, mohlo objaviť ako slovotvorná morféma (Pauliny, 1963, s. 23; Machek, 1968, s. 182). V prospech tohto záveru svedčia aj miestopisné údaje v Panónii, ktoré epentetické *l'* zväčša neobsahujú (Stanislav, 1958, s. 132; Stanislav, 1967, s. 349). Ani na celom bulharsko-macedónskom území nebolo dotvorené a na rozdiel od iných južnoslovanských území neskôr ustúpilo aj tam, kde vzniklo (Дуличенко, 2014, s. 284). Tendencia k jeho vytvoreniu zrejme nebola dostatočne silná, aby sa v našom priestore presadilo; stav v slovenčine nezodpovedá len západoslovanskému priebehu, ale aj predpokladanému stavu v avarsko-slovanskom koiné.

Palatalizácia alveolár na západoslovanskom území nasledovala tesne po II. palatalizácii (Lamprecht, 1973, s. 118) a realizovala sa zrejme v rokoch 675 – 750

(Lamprecht, 1973, s. 118). Existuje názor, že sa začala na západe slovanského územia a vo vlnách sa posúvala do východoslovanského a južnoslovanského prostredia (Zábranský, 2014, s. 11). Jej výsledkom v slovenčine sú striednice *dz*, *c* za psl. **dĭ*, **tĭ*, resp. **gt'*, **kt'* (Krajčovič, 1981, s. 20). Pravdepodobne vzniklo najprv geminované psl. **t't'*, **d'd'*, ktoré sa asibilovalo na *tʰ*, *dʰ* a následne z neho vzniklo *c'*, *dz'* > *c*, *dz* (bližšie pozri Lamprecht, 1987, s. 51 an.; Boček, 2012, s. 132; Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 55; Stieber, 2005, s. 77). V češtine a v záhorských nárečiach sa *dʰ* zmenilo na *z'* a následne *z* [ide o jednu z najstarších česko-slovenských diferencií (Lamprecht – Šlosar – Bauer, 1986, s. 57); zdá sa, že téza o pôvodnom širokom rozšírení reflexu *z* na slovenskom území (Stanislav, 1967, s. 353; Stanislav, 1978, s. 144) sa vo svetle diskusií k danej problematike (Uhlár, 1989, s. 262 – 263; Krajčovič, 2011, s. 288; Vavro, 1963, s. 68) neukazuje ako udržateľná]. V srbčine sa **t't'*, **d'd'* zmenili na *ć*, *đ* cez medzistupeň **tʰ*, **dʰ*, v bulharčine na *št*, *žd* < *š't'*, *ž'd'* < **tʰ*, **dʰ*, vo východoslovanských jazykoch na *č'*, *ž* cez medzistupeň **tʰ*, **dʰ* a pod. (pozri Иванов, 1990, s. 117; поров. Хелимский, 1988, s. 360). Je možné, že pri vzniku týchto diferencií malo jazykové územie Avarského kaganátu centrálné postavenie a že dezintegrácia praslovančiny v tomto smere súvisela s jeho mocenskou dezintegráciou (porov. Curta, 2004, s. 146 – 148). Nemožno vylúčiť, že v avarsko-slovenskom koiné pôvodne existoval nevelký nárečový rozdiel **tʰ*, **dʰ* oproti **tʰ*, **dʰ* a pod., ktorý po zániku kaganátu prerástol do diferenčných znakov viacerých psl. nárečí v rámci zmeny, ktorá sa vlnovo šírila do ich priestoru. Vo vzťahu k stavu v maďarčine sa treba ohradiť voči interpretáciám, v ktorých rámci sa predovšetkým slová slovanského pôvodu s reflexom *d'* (písané ako *gy*) automaticky spájajú so srbským, chorvátskym a pod. nárečovým typom (Moór, 1962, s. 273; Zoltán, 2013, s. 212; поров. Хелимский, ref. 53, s. 359). Na základe tohto stavu je totiž východisková podoba nerozlišiteľná, keďže stará maďarčina aj *dz* adaptovala ako *d'*.³¹ Preto napr. (v protiklade s riešeniami spomínaných bádateľov) nemožno pri etymologickej interpretácii maďarských slov ako *megye* a *ragya* ignorovať slovenské lexémy *me-dza* a **rdza* > *hrdza* (Králík, 2015, s. 209; pozri aj Pauliny, 1963, s. 131; Žigo, 2012, s. 24). Na druhej strane je však korektné interpretovať reflexy *št*, *žd* v intenciách príslušnosti k bulharskému nárečovému typu (Zoltán, 2013, s. 212; príklady lexikálnych jednotiek s odlišnou interpretáciou pozri aj в Хелимский, s. 359 – 360), čo platí o to skôr, že ide o špecifický výsledok fonetickej zmeny v psl. bulharskom nárečovom type. Je však otázne, či tieto slová v maďarčine predstavujú substrátovú (takto Zoltán, 2013, s. 212), alebo adstrátovú (v tomto duchu Stanislav, 1967, s. 355) lexiku. Ak by však aj mali substrátový pôvod, s ktorým súvisí predpoklad, že na území na východ od Panónie (dnešné stredné a východné Maďarsko) sa v predmaďarskom období etabloval bulharský nárečový typ (takto Zoltán, 2013, s. 212), tak k rozšíreniu bulharských reflexov došlo (napriek živej interakcii obyvateľstva Bul-

³¹ *Paludya* < *Paludza*, *Privigye* < *Prievidza*, *Nevégy* < *Nevedza* a pod.; pozri Stanislav, 1967, s. 351.

harska a kaganátu pred 9. stor.) zrejme až po tom, ako tesne pred zánikom kaganátu ovládlo jeho rozsiahle časti Bulharsko pod vedením chána Kruma.

ZÁVER

V článku sme navrhli základ teórie, ktorá má za cieľ vysvetliť kauzálnu podstatu vzťahu medzi západoslovanským a južnoslovanským psl. základom slovenčiny. Teória sa zakladá na predpoklade, že výsledok jazykovej zmeny sa ľahko šíri najmä v čase, keď je ešte „živá“, pričom o jej priebehu popri vnútrojazykových a medzijazykových vzťahoch poľahky rozhoduje faktor aktuálneho mocenského usporiadania a s ním súvisiaci faktor prestíže, a to aj bez výraznejšieho príspevku migračných pohybov. V iných prípadoch³² treba, naopak, uplatniť migračné vysvetlenie rozšírenia javov, ktoré boli výsledkom odlišného priebehu jazykových zmien. Výsledkom aplikácie spomínaného prístupu na poznatky z oblasti historickej jazykovedy, archeológie a histórie bolo usúvzťažnenie absolútnej chronológie psl. jazykových zmien s poznatkami o dejinách Avarského kaganátu. Navrhovaná teória spája starobylé západoslovanské jadro psl. základu slovenčiny so Sklavínmi (nositeľmi pražskej kultúry) a nezápadoslovanské jadro so začlenením Antov, resp. ďalších nezápadoslovanských kmeňov do Avarského kaganátu. Predpokladá vznik a ďalšie fungovanie slovanského koiné (sprvoti na základe nezápadoslovanských nárečí s neskoršou interferenciou jazykov západných Slovanov) a postupný vznik prirodzeného bilingvizmu lingvoetnicky altajskej zložky avarskej populácie. V nadväznosti na predchádzajúce závery podáva periodizáciu jednotlivých jazykových zmien. Zánikom kaganátu pritom nezanikajú kontakty a vzájomné ovplyvňovanie nášho jazykového priestoru s nezápadoslovanskými nárečiami, ktoré prebiehalo počas formovania a následnej existencie slovanských kniežactiev i v prvých storočiach existencie Uhorska.

Bibliografia a pramene

BALHAR, Jan a kol.: Český jazykový atlas 5. 2., elektronické, opravené a doplnené vydání. Brno: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR 2016, 680 s.

BÉREŠ, Július: Keramika na tzv. avarských pohrebiskách a sídliskách zo 7. – 8. stor. na Slovensku. In: Slovenská archeológia, 1985, roč. XXXIII, číslo 1, s. 15 – 69.

BĚLIČ, Jaromír: Sedm, sedmnáct, sedmdesát... In: Naše řeč, 1972, roč. 55, č. 2 – 3, s. 72 – 78.

BOČEK, Vít: K substituci románských geminát v praslovanštině. In: Čmejrková, Světlá – Hoffmannová – Jana; Klímová, Jana (eds.): Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český. Praha: Karolinum 2012, s. 129 – 133.

BOČEK, Vít: Praslovanština a jazykový kontakt. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2014. 436 s.

BORKOVSKÝ, Ivan: Staroslovanská keramika ve střední Evropě: studie k počátkům slovanské kultury. Praha: Tiskárna protektorátu Čechy a Morava 1940. 113 s.

³² Napríklad ak dotknutá oblasť predtým nebola osídlená nositeľmi daného jazyka, ak existujú súvisiace mimojazykové svedectvá o pohyboch obyvateľstva korelujúce s izoglosami jednotlivých javov, ak v istom čase došlo k rozšíreniu výsledkov zmeny, ktorá už nebola živá, a pod.

BOTÍK, Ján: Etnický obraz Slovenska. Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov. Bratislava: Lúč 2007. 231 s.

BRACKNEY, Noel: The Origins of Slavonic: Language Contact and Language Change. LINCOM Europa 2007. 179 s.

BUFFA, Ferdinand: Slabičné *r*; *l* vo východoslovenských nárečiach. In: Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska. 11. Red. Š. Pažur. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1969, s. 395 – 418.

BYSTRICKÝ, Peter: Sťahovanie národov (454 – 568). Bratislava: Historický ústav SAV, 2008. 201 s.

CELINIĆ, Anita: Gornjosutlanski dijalekt kajkavskoga narječja u svjetlu fonologije. In: Hrvatski dijalektološki zbornik. Knj. 17 (glavna urednica Mira Menac-Mihalić). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Razred za filološke znanosti 2011, s. 19 – 60.

COCIŞ, Sorin – GÁLL, Erwin – URÁK, Malvinka – URSUȚIU, Adrian: The Periphery of the Centre? The Late Avar Cemetery Partat Nädlac (Germ.: Nadlak; Hung.: Nagylak; Slov.: Nadlak). *Archaeologia Bulgarica* XX, s. 1 – 75.

CURTA, Florin: The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500 – 700. Cambridge: Cambridge University Press 2001. 463 s.

CURTA, Florin: The Slavic lingua franca (Linguistic notes of an archaeologist turned historian). In: *East Central Europe*, 2004, roč. 31, s. 125 – 148.

CURTA, Florin: The early Slavs in Bohemia and Moravia: a response to my critics. In: *Archeologické rozhledy*, 2009, roč. 61, s. 725 – 754.

ČAPLOVIČ, Dušan: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska. Bratislava: AEP – Academic Electronic Press 1998. 268 s.

ČILINSKÁ, Zlata: The development of the Slavs north of the Danube during the Avar empire and their social-cultural contribution to Great Moravia. In: *Slovenská archeológia*, 1983, č. 31, s. 237 – 276.

ČILINSKÁ, Zlata: K otázke príchodu Antov na stredný Dunaj. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická*. 1989 – 1990, roč. 38 – 39, s. 19 – 25.

ČILINSKÁ, Zlata: Slovania a avarský kaganát. Výpoveď staroslovanského pohrebiska v Želovciach. Bratislava: Bradlo 1992. 99 s.

ČILINSKÁ, Zlata: Avari v Karpatskej kotline. (História, kultúra, internetické vzťahy.) In: *Študijné zvesti AÚ SAV*, č. 32, 1996, s. 159 – 169.

DEACON, Paul: History of the Lombards. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1974. 334 s.

DENNIS, George T. (prekl. a ed.): Maurice's Strategikon: Handbook of Byzantine Military Strategy. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2001. 178 s.

DORULA, Ján: Z histórie slova *rab* v slovenčine. In: *Slovenská reč*, 1971, roč. 36, č. 4, s. 299 – 305.

DORULA, Ján: O slove *selo* v slovenčine. In: *Kultúra slova*, 1972, roč. 6, č. 9, s. 301 – 306.

DORULA, Ján: *Podselný – podvorný – pogruntovný*. In: *Kultúra slova*, 1973, roč. 7, č. 3, s. 73 – 78.

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Vývin rusínskeho jazyka a dialektológia. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove – Ústav rusínskeho jazyka a kultúry 2015. 286 s.

EISNER, Jan: Devínska Nová Ves: slovanské pohřebiště. Bratislava: Nakl. Slovenskej akademie vied a umení 1952. 411 s.

EISNER, Jan: Rukověť slovanské archeologie: počátky Slovanů a jejich kultury. Praha: ČSAV 1966. 530 s.

FANCSALSZKY, Gábor: Állat- és emberábrázolás a késő avar kori öntött bronz övvereteken. Budapest: Martin Opitz Kiadó 2007. 312 s.

FUSEK, Gabriel: Frühe Slawen im Mitteldonaubgebiet. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Eds. J. Bemann – M. Schmauder. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH 2008, s. 645 – 656.

FUSEK, Gabriel – OLEXA, Ladislav – ZÁBOJNÍK, Jozef: Nové sídliskové nálezy z Nižnej Myšle. In: Slovenská archeológia, 2010, roč. LVIII, s. 337 – 363.

GALTON, Herbert: Der Einfluß des Altaischen auf die Entstehung des Slavischen. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1997. 182 s.

GALUŠKA, Luděk: Slované. Dotecky předků. O životě na Moravě 6. – 10. století. Brno: Moravské zemské muzeum v Brně 2004. 148 s.

GREGORIUS Turonensis (ed.): Fredegarii scholastici Chronicum cum suis continuatoribus, sive Appendix ad sancti Gregorii Episcopi Turonensis Historiam Francorum. In: Sancti Georgii Florentii Gregorii, episcopi Turonensis, Opera omnia, necnon Fredegarii scholastici Epitome et chronicum, cum suis continuatoribus et aliis antiquis monumentis. Luteciae Parisiorum: excudebat Franciscus Muguet, Regis, Cleri Gallicani & illustrissimi Archiepiscopi Parisiensis Typographus 1699, col. 595 – 662.

Historický slovník slovenského jazyka V (R – Š). Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2000. 690 s.

CHORVÁTOVÁ, Dana: Niekoľko poznámok k datovaniu devínskych pohrebísk z 9. storočia v polohe Za kostolom a na hradnom kopci. In: Harmadyová, Katarína (zost.): Devín Veroniky Plachej. Zborník k životnému jubileu PhDr. V. Plachej. Bratislava: Múzeum mesta Bratislavy 2017, s. 115 – 123.

CHROPOVSKÝ, Bohuslav: Včasnოსlovenský a predveľkomoravský vývoj na území Československa. In: Velká Morava a počátky československé státnosti. Eds. Josef Poulik – Bohuslav Chropovský. Praha – Bratislava: Academia – Obzor 1985, s. 81 – 106.

IVANIČ, Peter: Západní Slovania v ranom stredoveku: história, kultúra, hospodárstvo, náboženstvo. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2011. 195 s.

JAHIĆ, Dževad A.: Izoglosa i faktor međujezičkih kontakata (na primjeru sonantne geminacije $dn > nn$, $dn' > n'n'$, $dl > ll$ u dijalektima slovenskih jezika). Južnoslovenski filolog, č. 40, 1984, s. 75 – 92.

JÁNOŠÍK, Anton: Rodinné mená na *-ec*, *-ek* a ich skloňovanie. In: Slovenská reč, 1948/49, č. 14, s. 112 – 120, 166 – 175, 212 – 217, 274 – 306.

JORDANES: Jordanis De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis. Stuttgartiae: Impensis Eduardi Fischhaber 1861. 225 s.

JUSTOVÁ, Jarmila: Dolnorakouské Podunají v raném středověku. Slovanská archeologie k jeho osídlení v 6.–11. století. Praha: Academia 1990. 344 s.

KAPOVIĆ, Mate. Uvod u indoeuropsku lingvistiku. Pregled jezika i poredbená fonologija. Zagreb: Matica Hrvatska 2008. 365 s.

KISS, Attila: Die Frage der geographischen Lage des früh- und mittelawarenzeitlichen Herrschaftszentrums. In: Janus Pannonius Múzeum évkönyve 33. Pécs: Janus Pannonius Múzeum 1988, s. 77 – 89.

KISS, Attila: Zur Frage der Kontinuität bzw. Diskontinuität des awarischen Khaganats (567–796). Wieviel Khaganate der Awaren hat es gegeben? In: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Eds. D. Bialeková – J. Zábojník. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1996, s. 83 – 98.

KOSEK, Pavel: Historická mluvnice češtiny: překlenovací seminář. Brno: Masarykova univerzita 2014. 110 s.

KOTULIČ, Izidor: Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí (1957). Ed. Siniša Habijanec. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017. 272 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: K prípadom *rat-*, *lat-* za psl. **ort*, **olt* na západnom Slovensku. In: Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica. 9. Red. E. Pauliny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1957, s. 21 – 36.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 240 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 344 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Slovenčina a slovanské jazyky II. Fonologický vývin. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 168 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Z lexiky stredovekej slovenčiny s výkladmi názvov obcí a miest (29). In: Kultúra slova, 2011, roč. 45, s. 286 – 293.

KRÁLIK, Ľubor: Stručný etymologický slovník slovenčiny. Bratislava: Veda 2015. 704 s.

KUNZ, Karel: Česká mluvnice pro nižší třídy gymnasiálních a reálných škol. Praha: L. L. Kober 1873. 158 s.

LAMPRECHT, Arnošt – ŠLOSAR, Dušan – BAUER, Jaroslav: Historická mluvnice češtiny. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1986. 423 s.

LAMPRECHT, Arnošt: K chronologii foneticko-fonologických změn v praslovanštině. In: Slovo a slovesnost, 1973, roč. 34, č. 2, s. 115 – 123.

LAMPRECHT, Arnošt: Praslovanština a její chronologické členění. In: Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů v Záhřebu. Praha: Academia 1978, s. 141 – 150.

LAMPRECHT, Arnošt: Praslovanština a etnogeneze Slovanů. In: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis. Brno: Filozofická fakulta brněnské univerzity 1985, s. 31 – 38.

LAMPRECHT, Arnošt: Praslovanština. Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1987. 196 s.

LUNT, Horace: Slavs, Common Slavic, and Old Church Slavonic. In: Litterae Slavicae Medii Aevi. Francisco Venceslao Mareš Sexagenario Oblatae. Hrsg. Johannes Reinhart. München: Verlag Otto Sagner 1985, s. 185 – 209.

LUTHAR, Oto: Early Middle Ages. In: The Land Between: A History of Slovenia. Ed. O. Luthar. Frankfurt am Main: Peter Lang 2008, s. 83 – 112.

LUTOVSKÝ, Michal – PROFANTOVÁ, Naďa: Sámova říše. Praha: Academia 1995. 89 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Druhé vydání. Praha: Academia 1968. 868 s.

MAREK, Miloš: Národnosti Uhorska. Trnava: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity 2011. 459 s.

MARSINOVÁ, M.: Čo-to o jazyku ľudových balád na Horehroní. In: Kultúra slova, 1970, roč. 4, s. 357 – 359.

MĚŘINSKÝ, Zdeněk: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu II. Praha: Libri 2004. 968 s.

MIKLOSICH, Franz Ritter von: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum. Vindobonae: Guilelmus Braumueller 1865. 1171 s.

MOÓR, Elemér: Zur Geschichte südslawischer Völkerschaften im Karpatenbecken. In: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1962, roč. 8, s. 267 – 312.

MÚCSKOVÁ, Gabriela: Prestíž ako motivačný faktor pri preberaní cudzích jednotiek a špecifiká nárečovej adaptácie (na príklade historických germanizmov). In: Jazyk a jazykoveda v interpretácii. Eds. O. Orgoňová – K. Muziková – Z. Popovičová Sedláčková. Bratislava: Univerzita Komenského 2014, s. 68 – 80.

MÜHLMANN, Wilhelm Emil: Colluvies Gentium. In: Studium Generale. Ed. K. H. Bauer et al. Berlin – Heidelberg: Springer 1950, s. 572 – 576.

NÁBĚLKOVÁ, Míra: Slovenčina a čeština v kontakte. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2008. 363 s.

NOVÁK, Ľudovít: Prípady *rat-*, *lat-* za praslov. **ōrt-*, **ōlt-* v slovenčine. (Ich zemepisné rozšírenie a výklad; s mapou.) In: Sborník na počesť Jozefa Škultétyho. Red. lingv. časti H. Bartek. Turčiansky Sv. Martin: Matica slovenská 1933, s. 576 – 606.

OLDER, Martin: Avarské sídliská v strednej Európe: problémová bilancia. In: Studia Mediaevalia Pragensia 2012, s. 17 – 96.

PALACKÝ, František: O wálkách Karla Welikého se Slowany, zwláště s Čechy. In: Časopis Českého Museum. Devátý ročník. Swazek prwnj. Praha: Nákladem Českého Museum 1835, s. 316 – 326.

PAULINY, Eugen: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963. 358 s.

PERTZ, Georg (ed.): *Annales Laureshamenses ad a. 795*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores in Folio* 1. Hanovrae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani 1826, s. 24 – 39.

PERTZ, Georg (ed.): *Monachi Sangallensis Gesta Karoli Imperatoris. Libri duo*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Tomus II*. Hanovrae: Impensis Bibliopolii Avlici Hahniani 1829, s. 726 – 763.

PIETA, Karol: *Slovanské osídlenie Liptova v 9. – 12. stor.* In: *Liptov. Vlastivedný zborník* 2. Martin: Osveta 1972, s. 67 – 82.

POHL, Walter: *Die Awaren: ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567 – 822 n. Chr.* München: C. H. Beck 1988. 529 s. (2., aktualisierte Aufl. 2002. 540 s.)

POHL, Walter – REIMITZ, Helmut: *Strategies of Distinction: The Construction of the Ethnic Communities, 300 – 800*. Leiden – Boston – Köln: Brill 1998. 347 s.

POLÁČEK, Lumír: *Mikulčice und Awaren. Zur Interpretation „awarischer“ Funde von Mikulčice*. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Eds. J. Bemann – M. Schauder. Bonn: Dr. Rudol Habelt GmbH 2008, s. 579 – 589.

POUCHA, Pavel: *Avarská problematika*. In: *Studia Balkanica Bohemo-Slovaca*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Filozofická fakulta – Masarykova univerzita v Brně, Filozofická fakulta 1970, s. 59 – 67.

PRITSAN, Omeljan: *The Slavs and the Avars*. In: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*, Spoleto, 15–21 aprile 1982. Tomo primo. *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo XXX*. Spoleto: Presso la Sede del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 1983, s. 353 – 435.

PROFANTOVÁ, Nad'a: *Kultura s keramikou pražského typu a problém šíření slavinity do střední Evropy. K článku Florina Curty*. In: *Archeologické rozhledy*, 2009, roč. 61, s. 303 – 330.

PROKOPIOS z Kaisareie: *Válka s Góty*, Přel. P. Beneš. Praha: Odeon, 1985. 440 s.

PRONK-TIETHOFF, Saskia: *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam – New York: Rodopi 2013. 316 s.

PUKANEC, Martin: *Praslovanská lexika v nářečích slovenských kmeňov*. Brno: Tribun EU 2008. 178 s.

PUKANEC, Martin: *Od indoeurópskej k praslovančine*. Brno: Tribun EU 2010. 134 s.

PUKANEC, Martin: *Svätoplukovo kniežatstvo a stará slovenčina*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Filozofická fakulta 2013. 116 s.

RAMŠÁKOVÁ, Anna: *Komparácia variantov fonologického systému goralských nárečí obcí Čierne, Ošadnica, Skalité*. In: *Varia XVIII*. Eds. M. Ivanová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove – Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 2009, s. 596 – 612.

RATKOŠ, Peter: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. Bratislava: SAV 1964. 460 s.

RATKOŠ, Peter: *Slovensko v dobe veľkomoravskej*. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1988. 177 s.

REJZEK, Jiří: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda 2001. 752 s.

RICHÉ, Pierre: *The Carolingians: A Family Who Forged Europe*. Preložil Michael Idomir Allen. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1993. 398 s.

RIPKA, Ivor: *Severný región západoslovenských nárečí*. In: *Studia Academica Slovaca*. 28. Prednášky XXXV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1999, s. 295 – 303.

RUTTKAY, Alexander T.: *Besiedlung des Gebietes der Slowakei im 9. – 13. Jh., interethnische und kulturelle Beziehungen*. In: M. Gálik – T. Štefanovičová (eds.): *Trade, journeys, inter- and intracultural communication in East and West (up to 1250)*. Bratislava: Lufema – Institute of Oriental Studies – Slovak Academic Press 2006. s. 182 – 201.

RUTTKAYOVÁ, Jaroslava: *K problematike osídlenia severozápadného pomedzia avarského kanátu v 7. – 8. stor.* In: *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku*. Zdp. red. Z. Čilinská. Nitra: AÚ SAV 1991, s. 185 – 217.

SCHAFFARIK, Paul Joseph: Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. Ofen: mit Kön. Ung. Universitäts-Schriften 1826. 524 s.

SHEVELOV, George: A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag 1964. 662 s.

SMATANA, Miloslav: Z hláskoslovía rajeckého nárečia (sociolingvistický pohľad). – In: Varia. 3. Materiály z III. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra-Piesok 2. – 3. XII. 1993). Red. M. Nábělková – P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1994, s. 106 – 114.

STANISLAV, Ján: Slovanský miestopis v neslovanských krajinách. In: Slovenská reč, 1958, roč. 23, č. 3, s. 129 – 136.

STANISLAV, Ján: Dejiny slovenského jazyka. I. Úvod a hláskoslovie. Tretie, doplnené vydanie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967. 712 s.

STANISLAV, Ján: Starosloviensky jazyk I. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 372 s.

STEINHÜBEL, Ján: Nitrianske kniežatstvo: počiatky stredovekého Slovenska. Budmerice: Rak 2004. 576 s.

STIEBER, Zdzisław: Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 2005. 268 s.

SZENTPÉTERI, József: Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek. In: Tisicum, 2013, roč. XXII, s. 169 – 177.

SZENTPÉTERI, József: Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. In: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Eds. D. Bialeková – J. Zájbojník: Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1996, s. 151 – 165.

SZÓKE, Béla Miklós: Borders, Border Defences and Border Guards in the Early Middle Ages (The Kerka Valley in the Migration Period and in the Early Middle Ages). In: Antaeus – Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, 2006, roč. 28, s. 117 – 142.

ŠAFAŘJK, Pavel Josef: Slowanské Starožitnosti. Oddíl děgepisný. Praha: J. Spurný 1837. 1005 s.

ŠALKOVSKÝ, Peter: Najstaršie formy domov u Slovanov. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Musaica XXVI. Ed. T. König. Bratislava: Univerzita Komenského 2009, s. 35 – 48.

ŠEKLI, Matej: Zemljepisnojezikoslovna členitev kajkavščine ter slovensko-kajkavska jezikovna meja. Slovenski jezik. In: Slovene Linguistic Studies, 2013, č. 9, s. 3 – 53.

TESNIÈRE, Lucien: Les diphtonges *tl*, *dl* en slave: essai de géolinguistique. In: Revue des études slaves, zv. 13, č. 1 – 2, 1933, s. 51 – 100.

TÓTH, Peter: Slovansko-avarské pohrebiská na severnej periférii avarského kaganátu. In: Centrum experimentální archeologie a živé historie 2011. Dostupné na: <http://cea.livinghistory.cz/zivotvm/navodyclanky/clanek.php?clanek=Slovansko-avarske%20pohrebiska>

TRÁVNÍČEK, František: Ke změně *dt-l*, *tl-l*. In: Trávníček, František: Příspěvky k českému hláskosloví. Brno: Filosofická fakulta s podporou Ministerstva školství a národní osvěty 1926, s. 113 – 124.

TRÁVNÍČEK, František: Historická mluvnice československá. Praha: Melantrich 1935. 444 s.

UDOLPH, Jürgen: Kamen die Slaven aus Pannonien? In: Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej. Wrocław: Polska Akademia Nauk 1987, s. 167 – 173.

UHLÁR, Vlado: Miestne názvy *Preseľany*, *Solčany*, *Solčianky* a *Selce*. In: Kultúra slova, 1986, roč. 20, č. 9, s. 305 – 310.

UHLÁR, Vlado: Toponymá utvorené od etnických mien a názvy *Slovanky*, *Slovinky* a *Sklabiňa*. In: Slovenská reč, 1989, roč. 54, č. 5, s. 257 – 266.

UHLÁR, Vlado: Chotárne názvy z psl. *ort-* (*Raveň*, *Ravence* a pod.). In: X. slovenská onomastická konferencia. Red. M. Majtán. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1991, s. 60 – 66.

UHLÁR, Vlado: Osídlenie Liptova a dolnoliptovské nárečia. In: Slovenská reč, 1992, roč. 57, č. 6, s. 324 – 336.

VAVRO, Jozef: Miestne mená typu *Prievidza*, *Nevidzany*, *Lazany*. In: Jazykovedný časopis, 1963, roč. 14, s. 65 – 68.

VILLNOW KOMÁRKOVÁ, Jana: Etymologický výklad názvů tkalcovského stavu a jeho částí v chorvatštině, srbštině a češtině (ve srovnání s ostatními slovanskými jazyky). Disertační práce. Brno 2010. 215 s.

VINSKI, Zdenko: Naušnice zvjezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čadavice. In: Starohrvatska prosvjeta, 1952, roč. III/2, s. 29 – 56.

WOLFRAM, Herwig: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung, 378 – 907. Wien: Kremayr & Scheriau 1987. 584 s.

ZÁBOJNÍK, Jozef: Materiálna kultúra nálezísk z obdobia avarského kaganátu na Slovensku. In: Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty. Eds. A. Avenarius – Z. Ševčíková. Bratislava: FiF UK 1999, s. 189 – 222.

ZÁBOJNÍK, Jozef: Slovensko a avarský kaganát. In: Slovensko vo včasnóm stredoveku. Eds. A. Ruttkay – M. Ruttkay – P. Šalkovský. Nitra: Archeologický ústav SAV 2002, s. 29 – 39.

ZÁBOJNÍK, Jozef: Slovensko a avarský kaganát. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského 2004. 168 s.

ZÁBRANSKÝ, Lukáš: Stará čeština (opora k předmětu). Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové 2014.

ZERVAN, Bratislav: Výboje Karola Velkého proti Avarom. In: Medea – Studia MEDIAevalia et Antiqua, 2000, č. 4, s. 21 – 43.

ZIMMER, Stefan: On Indo-Europeanization. In: Journal of Indo-European Studies, 1990, roč. 18, s. 141 – 155.

ZOLTÁN, András: Славянские диалекты Карпатского бассейна во время прихода венгров (IX в.). In: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 2013, roč. 58, č. 1, s. 209 – 218.

ZOLTÁN, András: Ранний славяноболгарский вклад в венгерский язык. In: Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 2018, roč. 63, č. 1, s. 171 – 180.

ŽIGO, Pavol: Analógie a anomálie v substantívnej deklinácii slovanských jazykov. Bratislava: VEDA 2012. 176 s.

БАБАЕВ, Кирилл Владимирович: Происхождение индоевропейских показателей лица: исторический анализ и данные внешнего сравнения. Москва – Калуга: ИП Кошелев А. Б. (Издательство „Эйдос“) 2008. 298 s.

БЕЛИЋ, Александар: Маринко Станојевић: Северно-тимочки дијалекат. In: Јужнословенски филолог. Књ. I, св. 1 – 2. Београд: САНУ 1913, s. 136 – 143.

БЕРНШТЕЙН, Самуил Борисович: Сравнительная грамматика славянских языков. Москва: Изд-во Московского университета – Изд-во «Наука» 2005. 352 s.

БИРНБАУМ, Хенрик: Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. Москва: Прогресс 1986. 512 s.

БРАКСАТОРИС, Мартин – ОНДРЕЙЧИК, Михал: Гетерогенность праславянской основы словацкого языка как следствие славинско-аварского воздействия. In: Язык, сознание, коммуникация. Сборник научных статей к юбилею профессора Натальи Евгеньевны Ананьевой. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Москва: МАКС Пресс 2017, s. 46 – 67.

ВАСИЛЬЕВ, Валерий Леонидович: Славянские топонимические древности Новгородской земли. Москва: Рукописные памятники Древней Руси 2012. 816 s.

ДУЛИЧЕНКО, Александр Дмитриевич: Введение в славянскую филологию. Москва: Флинта 2014. 715 s.

ДЫБО, Владимир Антонович: Происхождение индоевропейских показателей лица: Исторический анализ и данные внешнего сравнения. In: *Journal of Language Relationship*. Вопросы языкового родства, 2009, č. 1, s. 143 – 154.

ИВАНОВ, Валерий Васильевич: Историческая грамматика русского языка. Издание третье, переработанное и дополненное. Москва: Просвещение 1990. 400 s.

ИВАНОВА, Татьяна Аполлоновна: Старославянский язык. 2-е издание, испр. и доп. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та 1998. 224 s.

ЛЬВОВА, Злата Александровна – МАРШАК, Борис Ильич et al.: Сокровища хана Кубрата. Перещепинский клад. Санкт-Петербург: Славия 1997. 335 s.

МАРР, Николай Яковлевич: По поводу русского слова „сало“ в древнеармянском описании хазарской трапезы VII в. (к вопросу о древнерусско-кавказских отношениях. In: *Тексты и разыскания по кавказской филологии*. Т. I. Ленинград: Изд-во Российской академии наук 1925, s. 66 – 125.

МОЛДОВАН, Александр Михайлович – СКОРВИД, Сергей Сергеевич – КИБРИК, Андрей Александрович et al.: Языки мира. Славянские языки. Москва: Academia 2005. 656 s.

МОЛДОВАН, Александр Михайлович – СКОРВИД, Сергей Сергеевич – КИБРИК, Андрей Александрович: Языки мира: Славянские языки. Санкт-Петербург: Нестор-История 2017. 680 s.

САВЧЕНКО, Алексей Нилович: Сравнительная грамматика индоевропейских языков. Москва: УРСС 2003. 410 s.

СЕДОВ, Валентин Васильевич: Происхождение и ранняя история славян. Москва: Издательство «Наука» 1979. 158 s.

СЕДОВ, Валентин Васильевич: Исчезнувшие народы. Анты. In: *Исчезнувшие народы*, 1988, s. 102 – 109.

СЕДОВ, Валентин Васильевич: Славяне в древности. Москва: Научно-производственное благотворительное общество «Фонд археологии» 1994. 344 s.

СЕДОВ, Валентин Васильевич: Славяне в раннем средневековье. Москва: Фонд археологии 1995. 416 s.

СОБОЛЕВА, Любовь Иосифовна: Старославянский язык в таблицах. Фонетика. Морфология. Минск: БГУ 2006. 295 s.

СУПРУН, Адам Евгеньевич: Древние славяне и их прародина. In: Супрун, А. Е.: Введение в славянскую филологию. Минск: Вышэйшая школа 1989, s. 135 – 155.

ХЕЛИМСКИЙ, Евгений Арнольдович: Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов*. София, 1988 г. Доклады советской делегации. Москва : Изд-во «Наука» 1988, s. 347 – 368.

ЧЕРНЫХ, Павел Яковлевич: Историческая грамматика русского языка. Москва: Учпедгиз 1952. 312 s. – Изд. 2-е. Москва: Госучпедгиз 1954. 336 s. – 3-е изд. Москва: Учпедгиз 1962. 376 s.

ШУСТЕР-ШЕВИЦ, Гинц: Язык лужицких сербов и его место в семье славянских языков. In: *Вопросы языкознания*, 1976, č. 6, s. 70 – 86.

ШУСТЕР-ШЕВИЦ, Гинц: Возникновение западнославянских языков из праславянского и особенности серболужицкого языкового развития. In: *Вопросы языкознания*, 1983, č. 2, s. 33 – 50.

ШУСТЕР-ШЕВИЦ, Хинц: Постоје ли језичке везе између српскохрватског и српсколужицког језика. In: Увод у сорабистику: Хрестоматија за српске слависте. Приредио Предраг Пипер. Пројекат Растко – Лужица. Електронска библиотека лужичкосрпских-јужносрпских културних веза 2002. Dostupné online: <http://www.rastko.rs/rastko-lu/uvod/hsevc-veze.html>

ЭРДЕЛИ, Иштван: Исчезнувшие народы. Авары. In: *Природа*, 1982, č. 11, s. 51 – 52.